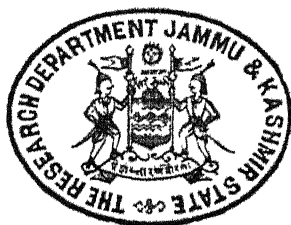

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः २१

श्रीमहानयप्रकाशः

काश्मीर-श्रीनगर

THE KASHMIR SERIES
OF
TEXTS AND STUDIES.

**KASHMIR SERIES OF TEXTS
AND STUDIES.**

No. XXI.

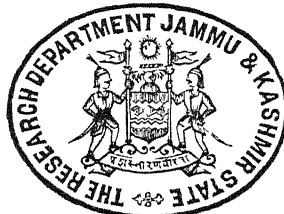
**THE
MAHĀNAYA-PRAKĀSHA
OF
RĀJĀNAKA SHITI KANṬHA.**

EDITED WITH NOTES

BY

**MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PANDIT MUKUNDA RĀMA SHĀSTRĪ,
OFFICER IN-CHARGE RESEARCH DEPARTMENT,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR**

**PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS LILUT -GENERAL MAHĀRĀJA
SIR PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,
G C S I, G C. I E.,
MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE**

BOMBAY

**PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS.
1918**

(All rights reserved.)

श्रीमच्छ्रीकण्ठनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमिति घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सर्वदेयान्
देशेऽप्यस्मिन्नदृष्टो वुसृणविसरवत्स्तान्मुदे सज्जनानाम् ॥ १ ॥

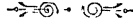
तरत तरसा संसाराब्धि विधत्त परे पदे
पद्मविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्त समुत्खदयिन्म ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २१

श्रीमहानयप्रकाशः

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचित

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रज्ञविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

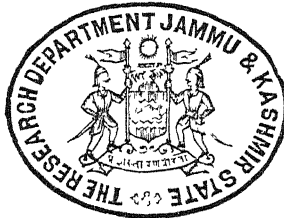
तदध्यक्ष-महामहोपाध्याय-पण्डित-मुकुन्दराम-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संगृह्य, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं
पाश्चात्यविद्वत्परिपत्समतानुनिकमुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

तत्त्वविवेचकाख्य-मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीत

संवत् १९७५

ख्रैस्ताब्द १९१८

काश्मीर-श्रीनगर

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाद्यविकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः
स्वायत्तीकृताः सन्ति)

Printed by
Bhiwaji Hanu Shinde at the "Tatva-Vivechaka" Press,
Nos. 1, 2, 3, Khetwadi Back Road, Bombay,
and Published by
the Research Department, Srinagar, Kashmir.

श्रीमन्महाप्रकाशवपुषे शिवाय नमः ।

अथ

महानयप्रकाशः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यराजानकशितिकण्ठाचार्यविरचितं:

प्रोक्ताचार्येणैव विवृतञ्च

दिव्या विस्रम्भभूः शान्ता

दशाखण्डावभाससूः ।

सा शिवब्रह्मशब्दोद्य-

च्चिदोघा भासतां सताम् ॥ १ ॥

चतुरण्ड्याः षडध्वीं या

जाठरीकृत्य मूर्छति ।

तुल्यप्रपञ्चनिर्वाणा

साव्यात्कुलकृशोदरी ॥ २ ॥

रौद्री शक्तिर्जीयाद्-

विवद्धभावा घनं विराड्वर्गम् ।

रुचितैर्विविधोपायै-

र्महेशहृदये नियोजयितुम् ॥ ३ ॥

पीठेऽस्मिन्नुड्डियाने परमपरमलं ज्ञानमस्त्युग्रचर्या
 प्राक्प्रत्यक्पीठयुग्मेऽप्यकुलकुलमहोनामके शाक्तमिश्रम् ।
 नानैवं पीठतेजो व्यतिषजति मिथोऽयं तु नित्यं महार्थः
 स्फुर्जद्धामेति पीठप्रसृमरमहसा साधिराज्येन जीयात् ॥४॥

संख्यातवर्णपदक-

मन्त्राध्वानमवस्यता ।

मया तद्वाच्यसर्वस्वं

वक्ष्यतेऽत्र विचिन्त्यताम् ॥ ५ ॥

पं० ३ ख० पु० अस्त्युग्रचर्या इति पाठः ।

पं० ६ ख० पु० महसामाधिराज्येनेति पाठः ।

पं० ७ ' संख्यात ' इति पद्यं ख० पुस्तकात्पूरितम् ।

अथ ग्रन्थारम्भः ।

योऽलक्षि दिव्यौघमहाप्रवाहाच्-
शब्दार्थविस्फूर्जथुरादिदेव्याः ।
मायीयकल्लोलकलानिदानं

स्वरूपविश्रान्तिफलः स नोऽस्तु ॥१॥

आदिदेव्याः सकाशात् प्रसृतात् दिव्यौघ-
पूर्वकमहाप्रवाहात् अनन्तरं, यः शब्दार्थविस्फू-
र्जथुः मायीयकल्लोलकलानिदानं अलक्षि, स
स्वरूपविश्रान्तिफलो नोऽस्तु इति पदयोजना ।
तात्पर्यार्थस्त्वयम् — परमात्मस्वरूपादिदेव्यधि-
ष्ठितपरावागात्मस्वरूपदिव्यौघात् उल्लसितनाद-
स्पन्दस्वभावपश्यन्तीरूपमहाप्रवाहात् अविभि-
न्नवाच्यवाचकात्मनः अनन्तररावी यो मध्यमा-
वाक्प्रपञ्चः संकल्प्यमानार्थारूषितः, शब्दार्थ-

विस्फूर्जथुः—शब्दश्च अर्थश्च नामरूपे वाच्य-
वाचकौ तयोर्विस्फूर्जथुः विस्फूर्जितम्, स एव
वैखरीस्वभावतद्वाच्यार्थसंवलितः मायीयकल्लो-
लकलारूपः विश्वप्रपञ्चापरपर्यायः, तस्य निदा-
नम् उत्पत्तिस्थानम्, अलक्षि लक्षितः, स वैख-
रीपर्यन्तवाक्समुल्लासः निजनिजवाच्यसमुल्लासि-
तः परावागधिष्ठितः—इति वाक्कतुष्टयोल्लासितः
वैखरीपर्यन्तः परावागधिष्ठितः चेतनायमानः
चित्स्वरूपः, तथा तद्वाक्यीविषयः संकल्प्य-
मानो वाच्यराशिर्भावाभावस्वभावः उभयथा
अयं चित्प्रपञ्चित एव चिन्निदानं चित्प्रतिष्ठितः
चिन्मयः चिन्मात्रविश्रान्तो विश्वप्रपञ्चः स्वरू-
पविश्रान्तिफल एव नोऽस्माकं अस्तु—इति
सर्वस्य सर्वदा सर्वगत एवरूपमहार्थानुभवपर्य-
वसायी भवतु, इति प्रणामश्लोकेन सूचितम्॥१॥

एवं परदेवतास्वरूपं परामृश्य गुरुरूपां म-
कारदेवीं प्रणन्तुमाह

परापरं दर्शयन्ती

शून्याशून्यं निजं वपुः ।

जीयाच्छ्रीमङ्गलोत्कीर्ण-

चित्रपत्रलतायितम् ॥ २ ॥

परापरं शुद्धं प्रपञ्चरूपं च वपुः स्वस्वरूपं,
शून्याशून्यं — शून्यं शुद्धचिद्रूपं न तु अभाव-
स्वभावम् अशून्यं मायाकलुषितं च, उभयथा
देव्याः स्वस्वरूपमेव चित्रं नानारूपं उत्कीर्ण-
पत्राकारं आविर्भावयन्ती श्रीमकारदेवी आदि-
गुरुरूपा जीयात् — इति देव्या ऋचा भगवत्याः
स्तुतिर्विहिता, यद्यपि विश्वप्रपञ्चः समस्तोऽपि
चिद्विवर्तः तथापि सुप्रबुद्धश्रीमङ्गलारूपेण आ-
दिदेवतैव विवृता — इति स्तुतिरासूत्रिता ॥ २ ॥

अथोचितरुचितां नुतिं सर्वगोचरया देशभा-
षया विरचयितुमाह

देवत अक्क किशी परु राजि
जग घस्मरु भैरु भक्षेत ।
नन्त शत्त गासक नेराजि
शमवाजी आशयतक्षेत ॥ ३ ॥

‘कृशा यानपरा देवी ... .. ।’

इत्यागमगत्या एकैव परं सर्वात्मना कृशा देवी
राजते—अपाकृतद्वैताख्यप्रतिपक्षा द्योतते, किं
कृत्वा? इत्याह ‘जग घस्मरु’ जगद्धस्मरं

‘कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥’

इत्युक्त्या जगतोऽदनशीलं भैरवं भक्षयित्वा

‘भैरवरूपी कालः सृजति जगत्कारणादि कीटान्तम् ।

इच्छावशेन यस्या ... .. ॥’

पं० ६ क० पु० आशय भक्षेत इति पाठः ।

पं० १४ क० पु० भैरवादि कीटान्तम् इति पाठः ।

इत्युक्तेः, कालो भैरवः, स च नादस्वभावः
प्राणरूपः, यदुक्तम्

‘स्थावरं जङ्गमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥’

इति, भैरवायमाणं तं प्राणं भक्षयित्वा विलाप्य
अप्राणभूमिं नादनिधनमासाद्य इति यावत्,
किं भूता? इत्याह ‘नन्तेति’ नवकल्लोलस्यान-
न्यात् कल्लोलरूपा अनन्ताः शक्तयस्तासां ग्र-
सितुं प्रवृत्ता, यदागमः

‘रोमकूपोदिता देव्यो जगद्धासाज्ज्वलद्रुचः ।

वान्त्वा विश्वं ग्रस्तविश्वास्ताः काल्याः कवलः सकृत्॥’

इति, अन्तर्देहे बहिश्च निरीहत्वात् उपशान्ते-
च्छाशक्तिप्रसरा अनुपाधिरविभागवती । तथा
‘नेराजि’ इति, नीराजिके विमले द्वैतकालुष्येण
असंकीर्णे स्वस्वरूपे, अथ वा देव्या निजे सा-
म्राज्यमहोत्सवे अखण्डावभासात्मनि दिग्विज-
याय समयविशेषे उत्कृष्टभूमिकायाम्, अथापि

पं० ५ क० पु० निदानमासाद्य इति पाठः ।

पं० ११ क० पु० उपशान्ते इच्छाशक्तिप्रसरे इति पाठः ।

नीराज्ये नष्टराज्ये कल्पनाग्लपनात्सर्वव्यवस्था-
मुषि निर्गले समये । 'शमवाजी' शाम्यन्ती
कल्लोलं जहती स्वरूपस्था इति यावत् । आश्र-
यस्य आधारस्य तनूकरणान्निस्तरङ्गं स्वभावं
प्रस्तुवाना शान्तेन रूपेण राजते इति त्रिधार्थः ।
अथ आशयं चित्तं तक्षणेन विमलीकरणेन श-
मयन्ती उपशान्तेच्छाप्रसरं स्वं निरीहं कुर्वाणा
राजते ॥ ३ ॥

एवमुचितं रुचितं शान्तं देव्या रूपं स्तुत्वा
उदितमाह

अकुल छुत्त व्यापक बोधारन

कुलगत अहली शत्त गुमून ।

गन्धि चक्क आधार विधारन

सा नेकरूप अक्कै विजयून ॥४॥

अकुलं कुलोत्तीर्णं रूपं स्पृशन्ती, व्यापिका,
बोधारणिः बोधस्य उत्पत्तिस्थानम्, ततः कुल-

गता च, अहलारूपा शक्तिः—अवर्जितो हल्
 अहल् मध्यपदलोपी समासः तेनाकारेण स्पष्ट-
 रेखाकृतिना रहिता हलरूपा हकाराकृतिः श-
 क्तिरहला । अथ वा अकारहकारौ आद्यन्तवर्णौ
 लाति गृह्णाति व्याप्नोति मातृकोच्चाररूपा ।
 अथ वा न विद्यते हल् यस्याः सा अहल् स्वर-
 रूपा कुण्डलिनी लिपिमप्राप्ता उच्चार्यमाणा
 ग्रन्थिचक्राधाराणां विदारणी गुमगुमायमाना
 सती गुञ्जाना इव ध्वनतु उच्चरतु, अहलास्था-
 नादुदानशक्तिरूपा शक्तिरुद्यदवस्थायां ग्रन्थी-
 नां चक्राणाम् आधाराणां च विदारणी ऊर्ध्वग-
 मनाय विवराधायिका ध्वनिव्यक्त्या स्फुरतु,
 एवंविधापि अनेकरूपा विजयताम्, तथा च
 आमावास्यात्रिंशिकायाम्

‘योऽसौ परापरः शान्तः शिवः सर्वगतो महान् ।

अप्रमेयो ह्यनन्तश्च व्यापी सर्वेश्वरेश्वरः ॥

तस्यास्ति सहजा शक्तिः सर्वशक्तिमयी परा ।

इच्छाज्ञानक्रियात्वेन सैवैका बहुधा स्थिता ॥

तस्या उदितरूपाया ये भेदाः कार्यतो गताः ।
तानन्तस्तु समाहृत्य सामरस्ये शिवे स्थिता ॥ ’

इति । एवं दर्शनार्थस्य शक्तित्वात्

‘स्थूला विश्वतनुर्देवी सूक्ष्मा चिन्मात्ररूपिणी ।
परा नित्योदिता शान्ता ब्रह्मसत्तास्वरूपिणी ॥ ’

इत्यागमोक्तिवत् आदौ पर्यन्तदेवीम्, ‘अकुल-
लुत्त व्यापक बोधारण’ इति परां, ततः ‘कुल-
गतअहलीशत्तगुमून, गन्थिचक्रआधारविधारन’
इति सूक्ष्मरूपां परापरां, तथा ‘अनेकरूप’
इति स्थूलरूपां च अपराम्—इति त्रिधा नुता,
सा च त्रिविधापि एकैव इत्यात्मैकात्म्येन स्व-
स्वरूपतया विजयताम्, अकुलभूमिं व्याप्नुवा-
ना तथा बोधानां नियतावभासानामरणिर्ज-
ननी, तथा अनेकरूपा सा एकैव विजयताम्,
प्रतिपक्षप्रतिक्षेपादनर्गलमग्वण्डावभासस्वभावा
एकच्छत्रेण साम्राज्येन विजृम्भताम्—इति इह
प्रकरणे प्रधानभूता प्रथमतः शक्तिरेव प्रणन्त-
व्या, प्रणामे च स्तोतुर्न्यग्भावः स्तुत्यस्य च

उत्कर्षः, यथा स्वल्पविषयो हि महाविषयस्या
न्तर्भूतो भवति इति विजयोक्त्या प्रणामार्थ एव
प्रतिपन्नो भवति, अतस्तथा निर्देशः कृतः॥४॥

एवं त्रिविधां संस्तूय मूलभूतं शाम्भवं रूपं
पराम्रष्टुमाह

पर्यन्तान परि पर्यन्ति

वन्नविभागस हेतु अहेतु ।

खचरीचक्र फुरि यस हन्ति

सो अक्र महाथु जयि अनिकेतु॥५॥

स एको महार्थो विजयते इति वाक्यार्थः ।
अहन्तया वृत्तिचक्रप्रसरणपर्यन्तं पादप्रसारिका
यस्यात्मनः स एको न्यस्तमहार्थभावः उद्दलि-
तद्वैतविस्फारशक्तिगर्भत्वात् एक एव उक्तगत्या,
तथा वक्ष्यमाणचतुष्पष्टितमप्रान्तभूमिकावसा-
नभूतपञ्चषष्टितमस्थानावतंसभूतः सर्गप्रलय-
भूमौ विजयताम् । वाक्यार्थसमाप्तौ च संग्रहेण
तद्विशेषणम्—‘अनिकेतु’ इति दिग्देशकाल-

जातिव्यक्तीनां नैयत्येन व्यवच्छेदकरीणां सर्वा-
सामपि एकेन निजस्वरूपेण व्यापकत्वात्सर्वत
ऐक्येन कृतपादप्रसारिकाया अनिकेतः, यत्प्र-
त्यभिज्ञाकृत् राजानकः स्तुतवान्

‘ यत्किञ्चिदेव भूतानां भवदावरणं प्रति ।

न किञ्चिदेव भक्तानां भवदावरणं प्रति ॥ ’

इति । कश्चिच्च विपश्चिदाह

‘ यद्यदावृत्तिकरं प्रकल्प्यते

तेन तेन वत जाज्वलीति यत् ।

भैरवीयमिदमस्तु वस्तुतः

प्रस्तुताद्वयनयप्रथं वपुः ॥ ’

इति । स इति तच्छब्देन त्रीणि वाक्यान्तरा-
ण्याक्षिपति, पर्यन्तानां यः परो द्वितीयभूमिका-
धिशायी तस्यापि परस्य यः पर्यन्तः अवधिः प्र-
तिष्ठास्थानम्, यदाह प्रत्यभिज्ञाकृत्

‘ सर्वसंविन्नदीभेदाभिन्नविश्रान्तिमूर्तये ।

नमः प्रमातृवपुषे शिवचैतन्यसिन्धवे ॥ ’

इति । पदार्थानां सदसद्भावे 'इदं नीलम् इदं पीतम्' इति प्रतिकर्मव्यवस्थायां 'इदमित्थम्' इति निश्चयज्ञानं पर्यन्तः, यद्गीतम्

‘ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ’

इति । तथा

‘ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ’

इति । तथा

‘ ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति । ’

इति । एतच्चेन्द्रियप्रतिबद्धं तेषां च नानात्वात् बहुत्वम् विषयकलुषितानां परः प्रतिष्ठास्थानम् शुद्ध आत्मा परावाग्रूपः तेषामपि आत्मनां निष्ठास्थानम् पर्यन्तः — विश्रामस्थानम् परमात्मा महार्थः । तथा चोक्तं संवादे

‘ योऽसौ परापरः शान्तः शिवः सर्वगतो महान् ।

अप्रमेयो ह्यनन्तश्च सर्वव्यापी महेश्वरः ॥ ’

पं० १३ ख० पु० तथा चोक्तसंवादे इति पाठ ।

पं० १५ क० पु० व्याप्याश्वरेश्वर इति पाठ ।

इति स एव महार्थनामा । एष एव द्वैतिनां
 नरशक्तिशिवतया अथापि आत्मविद्याशिवभा-
 षयोत्तरोत्तरमतिशयितः ज्ञानज्ञातृपरमात्मत्वेन
 वा यत्र जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तैर्ज्ञानभूमिकेति ज्ञानरूपं
 तदन्ततुर्यभूमिकायां ज्ञातृरूप आत्मा, तदती-
 तस्तुर्यातीतभूमिकायां परमात्मा अयं महार्थः,
 तथा पिण्डे भौतिके देहे तिष्ठति 'अहं देही'
 इति स्थितिमनुबध्नाति इति पिण्डस्थः यतः
 पिण्डे बद्धाहन्तः प्रथमपुर्यष्टकस्थो देहकञ्चुकी
 बुद्धिकर्माक्षवृत्तिवलितः कर्मात्मा पिण्डस्थ उ-
 च्यते, तस्य नादशक्तिर्निदानभूता, पदस्थेति
 ऊर्मिरूपा मातृका प्रकृतिः शब्दशक्तिरूपा
 वाचकप्रपञ्चविस्तरा वर्णपदमन्त्ररूपनामविवर्तः
 मध्यमपुर्यष्टकरूपः अनन्तर्वहीरूपोऽपि बहिर-
 न्तर्व्यापकप्रमातृरूपः तद्विशेषश्च नादविन्दुया-
 मलीभावात् अनलपवनवलितः कन्दाध्मातः,

पं० ८ क० पु० स्थिति बध्नाति इति पाठ ।

पं० १० क० पु० वृत्तिवर्जित इति पाठ ।

पं० १६ ख० पु० पवनवर्जित इति क० पु० कर्माध्मात इति पाठ ।

तैजसत्वात् रूपेन्द्रियगोचरः कलातत्त्वभुवना-
ध्वगर्भो बिन्दुतत्त्वभूतः उच्चरितज्वलच्छक्तिवि-
स्फारो रूपस्थः तृतीयपुर्यष्टकरूपः, यतः

‘ भूततन्मात्रमस्तः करणैर्गुणशक्तिभिः ।

युताः पुर्यष्टकं ग्रन्थ्यक्षाङ्गुलाद्या द्विषट्कधीः ॥ ’

इति त्रिप्रकारकोऽपि एक एवेह, तदुत्क्रम्य रूपा-
तीतः परिपूर्णस्वपरामर्शरूपः तुर्यदशामयः शुद्ध
आत्मरूपः तदपि अतिक्रम्य सर्वातीतोऽयं म-
हार्थः, तथा पर्यन्तवर्तिनामाम्नायानां यः पर
उत्कृष्ट उत्तराम्नायः ततोऽपि षड्विंशद्भेदभिन्नाद्यः
पर्यन्तः प्रान्तवर्ती नवचक्रसंप्रदायः सोऽयं म-
हार्थः, तथा उभे सुव्यक्ते प्रथमनिर्दिष्टे क्षित्य-
म्भसी महाभूतरूपे तृतीयस्मिन् ज्वलनाख्ये
भूते प्रलयं गच्छतः, तदपि ज्वलनाख्यं तृतीयं
भूतं वाय्वाख्ये चतुर्थे शाम्यति, तच्च चतुर्थं
वाय्वाख्यं भूतं स्पन्दरूपं पञ्चमे भूताकाशे निः-
स्पन्दे सामरस्यमुपगच्छति, इति — भूताकाशो
विश्वस्य महाभूतमयस्य पर्यन्तः, स च भूता-

काशः परे चिदाकाशे प्रतिष्ठामुपैति, इति — पर्य-
न्तस्य परश्चिदाकाशः, तस्यापि पराकाशः पर्य-
न्तः, यदागमः

‘ बाह्याकाशे चिदाकाशे पराकाशे सद्रोदितः ।

कोऽप्यपूर्वो महासत्त्वो भानुः सर्वत्र राजते ॥ ’

इति तृतीयभूमिकाधिशायी पराकाशो महार्थोऽ-
स्तु, तथायं वर्णविभागस्य हेतुः ‘ इदं कृत्वा इदं
करोमि ’ इति स्थूलेच्छापूर्वककर्तृत्वाभावात्का-
रणं हेतुः, स च परेण केनचिदप्रवृत्तत्वादहेतुः
स्वयं प्रभुः वर्णानां नाम विवर्तस्य कारणभूत-
मातृकागताकारादिहकारान्तानां तथा वर्णानां
ब्रह्मक्षत्रविदशूद्रादीनां यो विभागो विभक्त-
ता — सजातीयविजातीयव्यावृत्ततयाऽन्योन्यभे-
दवैलक्षण्यं नाम तत्र हेतुर्वैचित्र्यनिर्माता न तु
कुम्भकारवत् स्थूलेच्छापूर्वकारी, अत्र च व्या-
ख्यासतत्त्वं मुखान्मुखम् इत्यलम्, तथा ग्वच-
रीचक्र..... मरीचिचक्रमहन्तया द्वारमुखेन
विषयपर्यन्तमहम्भावेन पूर्णेन तावत्पर्यन्तावे-

शेन स्ववैभवेन विततेन यस्य भासते यस्मिन्प्र-
तिष्ठितं सत् ताराचक्रमिव संसृतिचक्रं स्पन्दते
स आत्मा नानाव्यक्तिगतश्च अनेकधा भास-
मानोऽपि वस्तुत एकः, स यदा नानाव्यक्तिग-
तमात्मानं रसेन्द्रविसरमिव अनेकधा गतमेक-
त्वेन प्रत्येति अखण्डावभासेन व्यवहरति च
तदा परमात्मा इति मन्तव्यः, सोऽपि महार्थ-
तया उपास्यः, स षोडश.....

तथा च यजुषां ब्राह्मणेऽस्य सप्तदशत्वम्

‘ सप्तदशः सर्वो भवति सप्तदशः

प्रजापतिः प्रजापतिमेवाप्नोति । ’

इति । सामवेदे ब्राह्मणे चोक्तम्

‘ सर्वः सप्तदशो भवति । ’

इति । स च भूतकर्माक्षबुद्ध्यक्षद्वाराणां पञ्चद-
शानां षोडशस्य परमः पर्यन्तवर्ती सप्तदशो
देही बहिर्मुखः कर्मात्मा, तथा वियद्गुणः
शब्दः, वायुगुणौ शब्दस्पर्शौ, तेजोगुणाः शब्द-

स्पर्शरूपाख्याः, सलिलगुणाः शब्दस्पर्शरूप-
 रसाः, क्षितिगुणाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः—
 एवं पञ्चदश, षोडशी बुद्धिः, तैर्गुणैः संनद्धोऽ-
 न्तरात्मा सप्तदशः, तथा बुद्धिकर्माक्षद्वाराधि-
 ष्ठातृमरीचिदशकं चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियाश-
 क्तयः पञ्च ताः पञ्चदश, षोडशी शुद्धप्रबुद्धा
 शक्तिः, स एव पूर्णाहंकृन्मय आत्मा तदतीतः
 सप्तदशः परमात्मा—इत्ययं महार्थः, स एव
 नवात्मेति व्यवहृतः । तथा च श्रुतौ

‘सावित्रनाचिकेतचातुर्हौत्रिकमन्त्रोपधानक्रमेण अधश्चि-
 ति-मध्यमचित्ति-उत्तमचित्तिभिश्च तस्य चयनस्य शिरसा
 अंसद्वयेन पक्षद्वयेन श्रोणिद्वयेन पुच्छेन च—इत्यष्टानां
 मध्यगो नवम आत्मा उपधातव्यः ॥’

तथा

‘भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
 अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
 अपरेयम् ... .. ।’

इति गीतार्थवत् ।

‘क्ष्मावह्नियजमानार्कजलानिलनिशाकराः ।

खं चेति मूर्तयः..... ॥’

इति प्रकृत्यष्टकमध्यगो नवम आत्मा, देहक-
ञ्चुरूपप्रथमपुर्यष्टकाधिष्ठाता नवम आत्मा स-
प्तधा प्रसृतश्च वाहमरीचिपञ्चकसंनद्धस्य षष्ठस्य
आत्मनो विश्रान्तिस्थानं सप्तमः परमात्मा,
यदागमः

‘एवं द्वादशधा व्याप्तिः सप्तधा च व्यवस्थिता ।’

इति सप्तनाथपिण्डपरतया, तथा

‘द्वादशात्मा द्वादशस्थः . . . . . ।’

इति द्वादशानां मरीचिस्थानानामधिष्ठाता द्वा-
दशसु वाहेषु अहन्तया कृतपादप्रसारिकः, स
च वस्तुतो द्वादशान्तस्त्रयोदश आत्मा तस्या-
प्यन्तः द्वादशान्तान्तः परमात्मा तस्य भासक-
स्तदाविष्ट इत्यर्थः । यदा एकः द्वादशान्ता-
न्तभासक इति, यद्वार्तिके स्तुतम्

‘भात्यक्षैर्विभ्रमात्खेलन्नात्मेति न्यक्षवीक्षितः ।

परमात्मेति यः स्तौमि तं स्वमग्लानवैभवम् ॥’

इति । एवं षडतीतः अष्टोत्तरः द्वादशान्तः त्रयो-
दशान्तः षोडशान्तः अष्टाष्टकान्तश्चायं महार्थं
एव पर्यन्तवर्ती स्तुतः । ननु को नाम महार्थस्य
महानर्थोऽभिधेयः ? अत्रोच्यते — एकशेषेऽस्मि-
न्विश्वस्य बीजभूते ये ये केचिदतिशायिनो
धर्मास्ते सर्वे तस्यैवैकस्य संभवन्ति, कोऽन्यो
निरुपाधेरखण्डावभासस्वभावात् चित्स्वरूपान्म-
हार्थशब्दस्य पात्रम्, तथा चायं पक्षभेदोद्देशः
स्वोपशान्तिः स्वस्वरूपसमावेशः कथनार्चने —
महार्थशब्दवाच्यानि ।

‘ पञ्च ..... हे ।

स्वरूपशान्तिर्व्युत्थाने चिन्मात्रं विश्ववैभवम् ॥

बाह्यप्रत्ययमात्रोद्य . . . . . ।

.... यात्रापपञ्चैकमयी देव्या द्विधा तनुः ॥ ’

व्युत्थानरूपा व्यवहियमाणेवानुभूयते, तदेत-
द्विधापि व्युत्थानरूपं नित्यसमाधानम्, एवं
त्रिधावेशः शम्भुशक्त्यण्डभेदेन, प्रथा च आमु-
खान्मुखं च कथनं द्वयोरावेशपूजयोर्निश्चायकं

वाङ्मयेन रूपेण प्रतिपादितम्

‘ पूजाक्रमः स्वभावेन कथनावेशरूपितः ।
स्वरूपप्राप्तये हेतुः पारम्पर्योपचारतः ॥ ’

तथा

‘ पारम्पर्यक्रमादिष्टपूजाङ्गेभ्यः पृथक्कृता ।
इतिकर्तव्यताहीना द्रव्यमात्रोपयोगिनी ॥
समाशा वा ‘ गोष्ठीशामृताशी स्याद्यतो गृही ।
केवला चरुचर्या या सेच्छामात्रप्रपूरणी ॥
षोढा वस्तुस्थितेर्मध्यात्किं महार्थाभिधोचितम् । ’

किं समुदितानाममीषां षण्णामियं महार्थ इ-
त्येका संज्ञा — षट् समुदिता ‘ एको महार्थ ’
उच्यते, अथ वा प्रत्येकं व्यस्ताः षडेते अयं
महार्थोऽयमपि महार्थ इति महार्थशब्देन पृथक्
पृथक् अभिधीयन्ते? इति संदेहे समाधीयते —
उभयथापि शक्यव्यपदेश्यं महार्थाभिधानम्

‘ महार्थवाङ्मुख्यगत्या स्वस्वरूपाभिधायिका ।
पारम्पर्येण तत्प्राप्तेरन्यत्रैतन्निबन्धनम् ॥ ’

इति । तत्र सुशान्ता तावद्वास्तवी महार्थपदा-

भिधेया, स एव स्वस्वरूपावेशः परः पुरुषार्थः
 सर्वेषामविवादभूः, तद्विश्रान्तिलाभाय च विश्वा-
 कारतया अनुभूयमानं देवीधाम स्वरूपप्राप्ति-
 हेतुभूतं भवतु, आवेशश्च प्राणावेशमय आणवः,
 द्वितीयश्च प्राणक्षोभवर्जितः सानन्दः शाक्तः,
 तृतीयश्च आनन्दानुभवोत्तीर्णः स्वस्वरूपविश्रा-
 न्तिनेदीयानावेशः शांभवः उक्तस्वरूपलाभपर-
 तया महार्थव्यपदेश्यो भवतु, कथनं च मुख-
 न्मुखं सर्वनिरपेक्षमर्चनावेशनिश्चायकं करस्था-
 म्रवत् स्फुटमेव स्वस्वरूपप्रदर्शकमुपचारान्म-
 हार्थसंज्ञाव्यपदेश्यं भवतु, पूजाक्रमोऽपि स्वभा-
 वत एव आवेशकथनार्थोभयेन वस्तुगत्या ग-
 र्भितः स्वस्वरूपाभिन्नोऽपि प्रस्ताव्यमानः पार-
 म्पर्येण वास्तवभूमिकाप्राप्तिहेतुः उपचारेण पार-
 म्पर्येण प्रापकतया महार्थसंज्ञया व्यपदिश्य-
 ताम्, चर्या नाम जग्धिसपीतिमात्रपरमा इति-
 कर्तव्यताहीना पञ्चभ्यः पृथग्भूता षष्ठीति कथ-
 मुच्यते किमिच्छापूरणाय सुखप्राप्तये वा उत

स्वागमार्थपूरणाय इति त्रयाणां पक्षाणां मध्यात्
स्वागमार्थपरिपूरणं नाम अङ्गिभूतं पूजाशून्यं
न संभवति — द्रव्याभिलाषेण प्रस्तूयमानचर्या-
परिकरे प्रसंगात् लोकानुरोधेन वा क्रमस्मरण-
मंशमात्रं प्रवर्त्यमानमौचित्यं न भजते, सुख-
प्राप्तिश्च बहुभिरुपायैर्लभ्यमाना पूजाव्यपदेशेन
प्रतिष्ठां न भजते, इच्छाप्रतिपूरणं च किं स्वत-
न्त्रम् उत समयपरतन्त्रम्, तत्र सुसमयाः पूजा-
क्रमाङ्गभावात् न भिन्नाः संभवन्ति, स्वतन्त्रश्चा-
नवस्थितः प्रमातृणामिच्छावेश आनन्त्येन पूर्य-
माणे दुष्पूरे एव अकिञ्चित्करश्चेति, क्वचिच्च इदं
परिणामाय द्रव्यस्य, यदाहुरात्रेयादयो महर्षयः

‘आनूपं जाङ्गलं मांसं विधिनाप्युपकल्पितम् ।

मयं सहायमप्राप्य सम्यक्परिणमेत्कथम् ॥’

इति भुक्तपीतपरिणामकत्वेन उपदिष्टम् । तथा

‘न गोष्ठी या सुरारिक्ता न सभा सा सुरोज्जिता ।

न कामकेलिरसुरा नावदंशः सुरोज्जितः ॥’

इति भोगाङ्गत्वेन कल्प्यमानं कथमष्टचक्रेश्वरा-

दिदेवतारूपेण बलिरूपचर्यमाणं प्रधानार्चनोप-
करणीभावेन भाव्यमानं सामान्योपकरणे स्था-
पयिष्यते, उच्छिष्टभोजनमध्ये च प्रवेश्यमानं
मदिराभाण्डं महदनौचित्यं पुष्पाति न तु उ-
च्छिष्टं पवित्रीकरोति इति

‘मुख्यं पूजोपकरणं भोगसाधनतां नयन् ।
प्राप्नोति किं न समयलोपजं फलमुत्कटम् ॥
मद्यमांसशिखाभोगरामासङ्गपरायणः ।
लोलो लिङ्गपरः क्षुद्रो न महार्थस्य भाजनम् ॥’

इति केवलचर्याभासपक्षो निरस्तः । एवमख-
ण्डस्य वस्तुनस्तदंशानां च ये उपायाः, तदुपा-
यसिद्धिहेतवो वापि उपायान्तराणि — इति स्वतः
पारम्पर्येण वा वाचकतया महार्थसंज्ञायाः पञ्च-
धैव विषयाः सन्ति इति सिद्धम् । इति प्राक-
रणिकमेतदुक्तम् । अयं प्रणामविधिः ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
प्रथम उदयः ॥ १ ॥

महानयप्रकाशः ।

अथ द्वितीय उदयः ।

अथ ग्रन्थावतारक्रमः तत्र प्रथमः सर्गा-
वतारक्रमः ॥

परम शिवस परस्यौ तस शच्ची
पथम सपन्दा यो निग्घातु ।
युग्मा उदितु सदाशिवरुच्ची
सो विश्वबीज नादस उग्घातु ॥ १ ॥

एवं तस्य परस्य शिवस्य तस्याः परस्याश्च
शक्तेर्यत् युग्मं — सामरस्यभूः सदातनः सहजः
स्वभावः, अविनाशि यत् पारमेशं रूपं, तस्याद्यः
प्रथमः स्पन्दः — उन्मिषितुम् अङ्कुरीभावः विम-
लनिर्वातव्योऽग्न इव आकस्मिको निर्घातः यु-
ग्मादुदितः स विश्वबीजस्य सदाशिवात्मनो

नादस्य प्रकृतिरुद्धातः — उदयरूपो व्यक्तिस्थानम् । इति परः सर्गः ॥ १ ॥

तस्य च

अग्नीषोममये संधाने

नादस बिन्दु पत्ततुलङ्गु ।

ईशरु शब्द अर्थु जन पाने

इह चेतनकत्तिकु इच्छासङ्गु ॥ २ ॥

अग्नीषोममयेन अनुसंधानेन मीलनया, नादस्य सदाशिवस्य, बिन्दुः पश्चात्तल्लग्नतया अवश्यभावी, ईश्वरः शब्दस्यार्थ इव नान्तरीयकः प्राणभूतः, तस्मान्नादाधिष्ठितबिन्दुरूपादीश्वरात् एष चेतनकर्तृक इच्छापूर्वको विश्वप्रसरः, तस्य नादस्वरूपस्य प्रकाशैकवपुषः सदाशिवभट्टारकस्य नान्तरीयको विमर्शः ईश्वरो बिन्दुः, स प्रख्याया उपाख्या, चिन्मात्रस्येव आनन्दः, प्राणस्येव अपानः, पुंसो वा प्रधानम्, यथा लोके शब्दानुयायी अर्थः जगन्निर्माणे च

अग्नेः सोमोऽनुषक्तः, तथा च अयं नादस्य
 बिन्दुः युग्मीभावेन जगत्स्पन्दितस्य हेतुः, एवं
 अग्नीषोमात्मतावलम्बे सति इच्छापूर्वकः चेत-
 नकर्तृकः ऐश्वरः सर्गबन्धः, इह पुनरिच्छैव उ-
 पादानम् न तु ब्राह्मसर्गवत् महाभूतनिर्वर्त्यता ।
 किं च नायं सेश्वरचार्वाकप्रक्रियावत् व्योम्नो
 विश्वप्रादुर्भावो व्योमन्येव प्रलयः । इत्यैश्वरः
 सर्गः ॥ २ ॥

तदेव च व्यङ्ग्यमाह

मुखगतं मा मकुरस सङ्कस्यो

गुरव्वम वाचिकु पंचकबोधु ।

परनभ इच्छा चिद कमु चस्यो

इसउ भूतव्योम अपबोधु ॥ ३ ॥

मकुरे आदर्शतले मुखगतं गौरवं, तथा वा-
 ङ्मय उच्चारः, तथा पञ्चकात्मा च अक्षपञ्चकज-
 नितो बोधो, विशिष्टं ज्ञानम् — एतत्सर्वं प्रतिबि-
 म्बत्वेन संक्रान्तं न दृश्यते, तथा च अयं भू-

ताकाशश्चिदाकाशस्य प्रतिबिम्बोऽपि प्रबोधर-
हितो जड एव, यतः परनभसि इच्छाचित्क्रमः
प्रलीनः, चिन्नभस्येव इच्छाप्रसरः समस्ति न
जडे भूताकाशे, विमले अनन्ते चिन्नभोवद्व्याप-
केऽपीति, यथोक्तं श्रीविज्ञानभैरवे

‘ नित्ये निराश्रये शून्ये व्यापके कलनोज्झिते ।

बाह्याकाशे मनः क्षिप्त्वा पराकाशे समाविशेत् ॥ ’

इति बाह्याकाशसाधर्म्येण पराकाशोपदेशव्य-
वहारः, तथापि न सर्वे दृष्टान्तधर्मा दार्ष्टान्तिके
योजयितुं शक्याः, य एव साधारणधर्मास्त एव
संचारिण इति विश्वाविशेषनियन्त्रितः दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिको व्यवहारः, यतो — यस्माद्धेतोः भू-
तव्योम इदमप्रबोधि बोधरहितं जडस्वभावं
भवति, इत्थं — यद्वत् मुखं सर्वधर्मैर्विशिष्टं दर्पणे
प्रतिबिम्बति तथापि गौरवं तुलया गुरुत्वं तथा
वाक्प्रपञ्चचातुर्यं बुद्धीन्द्रियवैदुषी च न आदर्शे
प्रतिबिम्बति, तथा परमाकाशधर्माश्चिदाकाश-
धर्माश्च न भूताकाशे संभावनीयाः ॥ ३ ॥

अथ तामीश्वरसर्गप्रक्रियामाह
 सो इच्छापसरु अकारु चतुष्कलु
 यस रौद्र वाम जेठी परअम्ब ।
 इच्छानन्तरु जानु चे निष्कलु
 यव्यु अवतरन्द महभूतमयम्ब ॥४॥

इच्छायाः प्रसरो यस्मात् स इच्छाप्रसरः इ-
 च्छाप्रसरकारणमीश्वरः, अकारश्चतुष्कलः यस्य
 ‘रौद्री वामा ज्येष्ठा अम्बा’ कलाः, तदुद्भूतो
 ज्ञानप्राक्कोटिभावी इच्छासमुदयः, एवं विश्वनि-
 र्माणोपकरणमिच्छापूर्वकमेव ज्ञानं निष्कलम्
 तस्मादेव महाभूतान्यवतरन्ति इति,

‘शून्यात्प्रसर उत्पन्नः प्रसरादः समुत्थितः ।

अकाराद्विश्वमुत्पन्नं विश्वं पञ्चात्मकं जगत् ॥’

इत्यागमदृशा अकारः प्रथममाविर्भूतः, तथा च
 नामविवर्ते मातृकारम्भणप्रभूत आदिवर्णः, रू-
 पविवर्ते चावटरूपः स एव — इत्युभयथा अकार

एव विश्वप्रसरस्यादिकोटिः, स एव व्यापक-
त्वाद्विश्वम्, तस्याकारस्य कलाभिश्चतमृभिर-
वयवनिष्पत्तिः, ताश्च

‘आदावस्य शिरो रौद्री वक्रं वामा प्रकीर्तिता ।

अम्बिका बाहुरित्युक्ता ज्येष्ठा चैवायुधं स्मृता ॥’

इत्यादिना अयमाद्यक्षरसंप्रदायो यथागुरुमु-
खम्, एवमिच्छामात्रमेव जगन्निर्माणे परिकरः
न बाह्यार्थवादिवन्महाभूतप्रकृतिः, एवमिच्छो-
पकरणं विश्वकर्तुर्विश्वनिर्माणं च, अतश्च महा-
भूतानि इच्छाकाले स्वयं तत्कालमुद्यन्ति न
संभृतसंभारगत्या यथोपयोगं ब्राह्मसृष्टिवत्प्रयु-
ज्यन्ते, यतो निरुपादाना इयमैश्वरी सृष्टिः ॥४॥

अथ ब्राह्मसर्गाधिष्ठिता या भूतसृष्टिस्तां
निरूपयति ।

तव्यु आदिवन्न कुहरा नभु उदियो
तस अङ्गलग्ग पवनाजीऊम ।

उभय निष्परिशा पावकु वपयो
सेदु सलिल आशाजी भूमं ॥५॥

तत आदिवर्णकुहरान्नभ उदितं

तस्याङ्गलगा प्राभञ्जनोर्मिः ।

उभयनिघर्षात्पावकोत्पत्तिः

स्वेदसलिलमाश्रयानं भूमिः ॥ ५ ॥

ततः आदिवर्णकुहरात् हृदयात् नभ आवि-
र्भूतं, तस्याङ्गलगा अन्तश्चान्तः प्राभञ्जनी
ऊर्मिः — लहरी, तयोर्नभोनभस्वतोरुभयोर्यः सं-
घर्षः — निष्पेषणम् ततः पावकस्य अग्रेरुत्पत्तिः,
ततो निष्पीडनादापः स्वेदद्रववत् स्रवन्ति, ताश्च
वाताधिक्ये शीतस्पर्शबाहुल्यात् घनीभूताः
सत्यो भूमिभावं प्रथयन्ति, ता एव आपः कुले
शुक्रशोणितरूपा घनकलिलपेशीरूपाभिः क्र-
मेण पोषिताः सत्यो गर्भतां दधते ॥ ५ ॥

तदेव विभज्याह

लोहितमदबिन्दू जू भिन्ने

वातजिमिर तेन मेलेसु आय ।

ते ये रात हले परु दिन्ने

गण्डागण्डथिय्य इताय ॥ ६ ॥

रक्तशुक्रबिन्दू द्वौ भिन्नौ, वातलहरी तयोः
संमेलनाय उदिता, तत आद्यक्षरसंप्रदायः,
एतादृशी ग्रथितग्रन्थिर्वर्णरूपा आविर्भूता, य-
त्सिद्धपादा आदिदिशुः

‘ पिथिव आपा ता तेजु तकारुसु

वातशक्तितिर्यगवयवति ।

नमुरा पञ्च अक्कु अकारुसु

एहुय सिष्टि पसरु आकलति ॥’

इति । अत्र हि आद्यक्षरस्य प्रथमो भागः त-
काररूप अकारः यत्राधः प्रथमाङ्कसंनिवेशा
पृथ्वी, मध्यग्रन्थिरापः, शिरः शृङ्गाटकाकारं
तेजः, ततः पृष्ठस्थितो भागो रेफाकारसंनिवे-

शाद्रेफः स एव विततत्वात् आच्छादकत्वेन न-
भसा रूपितः, तयोस्तकाररेफयोर्मध्यसंधिभाग-
स्तिरश्चीनो हकाराकारो वायुः, एवं पञ्चभिर्दृढः
अयमादिवर्णः, स एव भूतसर्गे आवटाकारेण
गुरुमुखदृशा प्रथते, एतदेवोक्तम् 'ते ये रात-
हले परु दिन्ने' इति । सोऽयं जन्मकालः ॥६॥

अत्र एकैकस्य महार्थतया प्रसरः स्थित
इति, तदाह

त्वच पलु रद नख हड्यु रसु रजु
कपु वसु मेड कोध मुखभास ।
फह लोयनहठपाको जठरजु
पान कोष्ठ मुख श्रुति हृदन्नास ॥७॥
अकु अकु पञ्चभूत पञ्चगुनो
ईदृश भूतसर्ग निष्पत्त ।
न्युमज्जा दौसरु सारसनो
एह आवठ मानसपीठ वितत्त ॥८॥

त्वक् मांसं दन्ता नखा अस्थीनि, इति—प-
 ञ्चगुणं कंठिनं देहगतं पृथ्वीतत्त्वम् । रसः रक्तं
 कफः वसा मेद, इति—पञ्चधा जलतत्त्वम् ।
 क्रोधः, तथा मुखभाः—मुखगतं तेजः, तथा का-
 योष्मा, नेत्राग्निः—चक्षुर्गतं प्रकाशकं तेजः, जा-
 ठरोऽग्निश्च, इति—पञ्चधा तेजस्तत्त्वम् । तथा
 प्राणाः—प्राणापानसमानोदानव्यानाः पञ्च वा-
 यवः, यत्र ‘प्राणः’ प्रकर्षेण प्राधान्येन प्रगुण-
 तया अन्यवायुवैलक्ष्येण अननात्प्राण इति,
 ‘अपानश्च’ अपकर्षेण तनावधोगमनेन अननात्
 अपानः इति, ‘समानश्च’ समं समतया सर्वा-
 ङ्गेषु समीकरणेन अननात् समान इति, ‘उदा-
 नश्च’ उत् ऊर्ध्वम् आ समन्तात् प्राणसाहच-
 र्येण अननात् उदान इति, ‘व्यानश्च’ विशेषेण
 आ समन्तात् सर्वजीवाश्रयमर्मसु अननाद्व्यान
 इति, एवं प्राणाः सामान्येन पञ्च, तच्च पञ्चधा
 वायुतत्त्वम् । तथा जठरमुखश्रोत्रहृदयनासि-
 कागत आकाशः पञ्चधा नभस्तत्त्वम्, इत्थं

विभागेन शरीरे पञ्चशः पञ्च भूतानि । तैश्चतु-
 र्दशसु भुवनेषु चतुर्दशविधभूतसर्गनिष्पत्तिः ।
 यत्राष्टधा देवयोनिः पञ्चधा तिर्यग्योनिः मानुष्यं
 चैकधा, ततो भूतसर्गात् अधिकारिशरीराः प्रबो-
 ध्याश्च द्विसराः — द्वाभ्यां सरन्ति गच्छन्ति इति
 द्विपाज्जातीयाः सारभूता उपदेशपात्रम् । एता-
 न्येव पञ्च भूतानि प्रधानेन तद्गुणपञ्चकेन त-
 न्मात्रव्यपदेश्यानि, बुद्धिकर्माक्षाश्च स्वदेहवि-
 शेषरूपा भूतमया एव, अन्तःकरणानि तन्निदा-
 नान्येव, तत्प्रकृतीनि च सत्त्वरजस्तमांसि समु-
 दितानि, प्रकृतिः पुरुषस्य सहजसिद्ध आश्रयः ।
 यदागमः

‘ अमूर्तस्त्वीश्वरस्तत्र तिष्ठत्यानन्दलक्षणः । ’

इति ॥ ७-८ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
 द्वितीय उदयः ॥ २ ॥

महानयप्रकाशः ।

अथ तृतीय उदयः ।

एवं पारमेश्वरब्राह्मन्सर्गान्निरूप्य यदर्थोऽयं
समारम्भस्तन्महार्थस्वरूपमवसरप्राप्तमुपक्रमते।

[.....
.....]^१ ॥१॥

अथ कोऽयं महार्थो नाम, किं चक्रचक्रेश्वरी-
संनिवेशविशेषस्मरणमात्रम्?, नैतत् — महान्
चिद्द्वयदशावेशो ‘महार्थ’ इति ब्रूमः, तथा
च — पञ्चेन्द्रियग्राह्याणां षड्दशाटीशकटशाडिव-
शल्लकधूमादीनां पदार्थानां मध्यात् एकेन्द्रिय-

---

१ संभाव्यते — यदत्रैकेन मूलपद्येन भाव्यं, यत् त्रुटितम् अधस्तन-
व्याख्यास्थलव्याख्यानक प्रतिभाति, तद्व्याख्याशयश्चाग्रिमपद्येन भिन्न-
वाच्यार्थेन न संयुज्यते — इत्यनुमीयते ।

पं० ८ ख० पु० शडिव इति पाठः ।

ग्राह्याणां वीणावंशमृदङ्गादीनां भिन्नानामपि
 श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यता नाम अनुगामिनी सर्वेषाम्
 'एकैव' इति ज्ञेया, भेदो द्विधा स्वीयज्ञानैः
 सह, तद्वत् ज्ञेयानामप्यभेदः इति तृतीयः,
 तद्वत् ज्ञानानामप्येकेन्द्रियनिष्ठितानामनेकेन्द्रि-
 यनिष्ठितानां च परस्परं सर्वप्रकारम् इति चतु-
 र्थपञ्चमौ अभेदावेव इति, ज्ञानजातिरेकेन्द्रिय-
 निष्ठितानेकेन्द्रियनिष्ठिता वा ज्ञातृपरमार्थेव इति
 षष्ठः अभेदः, ज्ञातारश्च प्रत्येकं ज्ञातृत्वमात्रप्र-
 कृतयः ज्ञातृत्वमात्रप्रत्येया इति सप्तमः, ज्ञाता-
 रश्च परप्रमातरि चिन्मयेन रूपेण परमाद्वयमयीं
 दशामनुभवन्ति इति अष्टमः, इति – सर्वप्रका-
 रमास्थितस्य अस्य अद्वैतस्य सर्वास्ववस्थासु
 चिद्व्याविप्रमोषो नाम महार्थशब्दव्यपदेश्यो-
 ऽस्तु ॥ १ ॥

किं च

यसु यसु जन्तुस संविद यस यस

नील पीत सुख दुःख सरूप ।

उदयिसदत्तसमाञ्जी समरस

कमकम्पन तस तस अनुरूप॥२॥

समानेति संविदेका एव सामान्यस्वभावा
महासत्ता चित्सामरस्यव्यपदेश्या शान्तस्वरूपा
परं विश्रान्तिस्थानं तदेव पर्यन्तदेवीधामैकक-
मस्ति, तस्य किञ्चिदुच्छूनता संविन्मात्ररूपा
भावाभावोभयव्यापिका सदसद्व्यपदेशसहा, य-
दुपनिषद्वचः

‘ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ’

‘ असदेवेदमग्र आसीत् । ’

इति या विश्वप्रपञ्चस्य आप्यायकारणमधिकर-
णव्यापिका संहर्त्री विश्रान्तिस्थानम् महाकु-
लचारिणी सा इत्थम्, यदागमः

पं० २ क० पु० समञ्जी इति पाठः ।

पं० ४ क० पु० इत्त तत्त इति पाठः ।

‘ चिच्छक्तिरमला शुद्धा बाह्यसंवेदनोज्झिता ।
शिवसद्भावधर्मस्था सा ह्यनाख्येति विश्रुता ॥ ’

इति अकुलस्वभावा तत्सकाशात् चेयं पृथक्
पृथगनन्तशक्तिशालिनी चराचरान्तश्चारिणीं प-
रावाक् आत्मरूपा तृतीयभूमिकानुपातिनी वि-
श्वमयी संवित् भासते, तथा चागमः

‘ तदुन्मेषवशादिच्छा समुदेति प्रमृयिनी ।
सृष्टिः सा परमा चाद्या व्यापिनीति निगद्यते ॥
यत्रेच्छा सा निपतिता बाह्यार्थे सहसैव हि ।
तच्चर्वणं स्थितिर्नाम्ना समना सा प्रकीर्तिता ॥
तत्स्वरूपं स्वमादाय संहता तदुपेक्षणात् ।
संकोचनाद्विकासस्य संहारश्चोन्मनावशात् ॥ ’

इति । सा च यस्य यस्य उत्तममध्यमकनिष्ठजा-
तीयस्य जन्तोर्येन येन इन्द्रियमार्गेण संकल्प-
जेन वा यादृशी यादृशी नीलपीतादिरूपतया
चैतसिकसुखदुःखरूपेण वा हेयोपादेयोपेक्षणी-
यरूपा उदेति, सा वक्ष्यमाणवर्त्मानुगुण्येन स-
र्वथा क्रमभाजनं भवति, स एव ‘महाक्रम’
इति नयविद्धिर्गीयते ॥ २ ॥

तदेवाह

आदिकोट मज्जा अवसाना

तस तस जानस भूमिक अस्त ।

सृष्टिस्थितिसंहार्युजाना

आदिअन्तसमत्युकवस्त ॥ ३ ॥

इह हि सूक्ष्मसूक्ष्मतरकालांशगत्या उत्पल-
पत्रशतस्य सममेकप्रयत्नेन वेधे एकैक एकै-
कस्य पत्रस्य आदिमध्यावसानभागस्पर्श इति
निरंशक्षणमात्रवेधेन पत्रशतस्य त्रिशतीभूमि-
कावेधो भवति इति सूक्ष्मेऽपि संवित्प्रसरे प्र-
त्येकं भूमिकात्रयसंभवः, स्थाने च संवित्प्रसरः,
तथैव संविद् उदयः स्थितिः प्रलयश्च सर्वत्रा-
वश्यभावी, उदयोऽपि आदिमध्यावसानभेदेन
त्रिधा, एवं स्थितिरपि उद्यन्ती स्थितिमती
प्रत्यस्तमिता च इति त्रिरूपा, तथा संहारोऽपि
प्रवर्तमानः प्रवृत्त उपशान्तश्च इति त्रिधैव सं-
भवति, एवं च अयं स्वाभेदभिन्न उदयस्त्रिधा,

स्थितिश्च त्रिधा, संहारश्च त्रिधा इति नवधा-
 भावः । तत्र च उदित्सायाः पूर्वकोटेरारभ्य
 उदयस्थितिसंहाराणां प्रत्येकं व्यात्मनां मध्ये
 व्यापकत्वेन संहारान्तकोटिं यावदेकमेवानुगामि
 देवीस्वरूपमनन्तापारं समस्ति इति क्रमा-
 र्थोज्यम्, आदिकोटौ मध्ये अवसाने च तस्य
 ज्ञानस्य आद्यन्तसमतया क्रमव्यवस्था भूमि-
 काभेदेन भासते, सृष्टिस्थितिसंहारैः भाषान्त-
 रैश्च अत्तिप्राप्तितृप्त्यादिरूपैः अन्यैर्वा यथोप-
 देशं सर्वत्र प्रस्तूयते, स चोक्तवत् आद्येन सह
 चतुर्धा 'महाक्रमः' परिभाष्यते ॥ ३ ॥

अथ सृष्ट्यादिभाषाभिः क्रमार्थं योजयितु-
 मुदयादिभाषाभिः पञ्चकार्थं निषेद्धुं चाह

इथनयसिष्टयाजी अनुभावे
 उदयाजीमतभेदविधान ।

आवनगवनयव्युडम्भावे

सो अक्कुठावु व्यापकभोनान ॥४॥

अस्मिन्नुत्तरघोरवल्लिविशेषरूपे महानन्दव्य-
पदेश्ये 'चतुष्टयार्थ' इति परिभाष्यते — सृष्ट्या-
दिचतुष्टयमेव क्रमार्थत्वेन प्रतिज्ञायते इति
उद्यावभासचर्वणकालग्रासविश्रान्तिरूपभाषा-
णां पञ्चानां कोऽवकाशः तदन्यपीठान्तरभाषा-
णां पञ्चकरूपं विधानं प्रसिद्धम् न तु अत्ति-
प्राप्तितृतीनां चतुर्थी विरतिः, पञ्चमी च विश्रा-
न्तिरिति श्रूयते तदर्थमाह — आवनेति, अवतार-
प्रत्यस्तमयौ यतः स्थानादुत्प्रेक्ष्येते तदेकमेव
व्यापकं ज्ञानजातीनामस्ति इति विरतिविश्रा-
न्त्योः कालग्रासविश्रान्त्योर्वा अनाख्यरूपात्को
भेदः, कालग्रासो हि प्रत्यस्तमयः, यदागमः

‘व्यापिनी सृष्टिकार्यस्था समना संस्थिता स्थितौ ।

संहारे चोन्मना ज्ञेया शक्तिराद्या तु सर्वगा ॥’

इति । तथा

‘ कार्यतस्तु भवेत्ख्यातिर्विनिवृत्तौ कथं हि सा ।

कार्यत्रयविनिर्मुक्ता ह्यनाख्येया प्रकीर्तिता ॥ ’

इति । यश्च पञ्चश्लोकार्थोऽपि दृश्यते स वामे-
श्यादिपञ्चकप्रसररूपः इति नावद्यम् । ननु

‘ वृ ...दयः [च] कौली

श्वेता स्थैर्यं च संहतिश्चण्डी ।

शुष्का कालविनाशो

विश्रान्तिर्भैरवश्चेति ॥ ’

इति क्रमार्थ एव पञ्चधा परिभाषितः तदेतदत्य-
ल्पमुक्तम्, इह नये चतुष्टयार्थपरिभाषा प्रति-
ज्ञाता इति महाक्रमश्चतूरूप एव, यस्तु प्रस्था-
नान्तरेषु भैरवमूर्तेः पञ्चमस्य पूज्यतया पञ्च-
कार्थः उपदिष्टः स कथमन्यथाभवितुम् अर्ह-
ति?—इति यथोक्तमेव ज्यायः ॥ ४ ॥

तदेव युगलकेन प्रपञ्चयितुमाह

शिव सभाव परशक्ति सपन्दे

व्यापन अंकुरिय बहि सिष्ठ ।

उत्थे संमुखसमनाफन्दे
 भावपरामरिशेथितिनिष्ठ ॥ ५ ॥
 भावसर्थ पुक्षवेत परामुख
 पल्लटेत उम्मन संहारु ।
 तितथ शांभवधामिसंमुख
 नाख्यिशमेतकरि परिहारु ॥ ६ ॥

(युगलकम्)

शिवस्वभावैव शक्तिः न वस्त्वन्तरम्, इत्ये-
 कमेव शिवव्यपदेश्यं शक्तिव्यपदेश्यं च वस्तुत-
 त्वं नापूर्वं किञ्चित्, एवम् आद्यैव शक्तिः स्पन्द-
 नशीला बहिर्विषयोन्मुखी व्यापिनीभावेन सृष्टि-
 व्यपदेशभाजनम्, तत्रैव गाढतरान्तश्चान्तर्भा-
 वावेशेन समनारूपा सैव 'स्थितिः' इत्युच्यते,
 ततश्च भावस्वरूपमात्मसात्कृत्य प्रत्यावृत्तस्व-
 भावा उन्मनायमाना सैव संहारव्यपदेश्या भ-
 वति, पुनरपि सा आद्यैव शक्तिरनुपाधिरित्य-
 नाख्येया पूर्ववच्छांभवरूपतया उच्यमानशक्ति-

रूपा परिहारम् – उपाधिपरित्यागेन विश्रामं भ-
जते, यदागमः

‘चित्स्यादिच्छावती सृष्टिस्तत्र शक्तिः स्थितिः स्मृता ।
ततो निवृत्तिः संहारोऽनाख्या त्वाद्यन्तमध्यगा ॥’

तथा

‘अनाख्या चित्परा शुद्धा तदिच्छा सृष्टिरिष्यते ।
स्थितिस्तन्मज्जनं मध्ये संहारस्तन्निवर्तनम् ॥’

तथा

‘इच्छानुपातिनी सृष्टिः स्थितिश्चित्तचमत्कृतिः ।
तदभावेन संहारो यस्यान्ते देवतानयः ॥’

इति । तथा

‘एकस्य चित्प्रवाहस्य क्रमभेदः स्वगोचरे ।
इच्छाज्ञानक्रियाभिर्यः क्रमार्थः सोऽभिधीयते ॥’

तथा

‘भेदैश्चतुर्भिरेकस्यां शक्तौ यत्क्रमणं क्रमात् ।
सृष्टिस्थितिलयानाख्यैः स क्रमः परिकीर्तितः ॥’

इति क्रमार्थप्रतिपत्तये संवादः ॥ ५-६ ॥

ननु किमियमेकैव संवित्, उत अनुभूति-
विशेषात् पृथक् पृथक् भूमिकाविशेषा एव एते ?
इति शङ्कां परिहर्तुमाह

अकचिदजनहृदनदवहवाजी

दशदशपरिशेतपरिवाहान ।

वामेश्युपञ्चिमिलवाजी

पञ्चतनियुवाहनवाहान ॥ ७ ॥

एकैव चित् नीलाद्यवभासरूपा अस्थिरह-
ठौघवती कुल्येव पश्चात्प्रतिसंहृतस्वभावा अ-
ग्राग्रगामिप्रसरत्सहजरूपा लक्ष्यते, सोऽयं नि-
रुपाधौ चित्सृष्ट्याद्युपाधिकृतो भेदः, सा चतुर्धा
भूमिकाभेदं स्पृशन्त्यपि एकत्वेन प्रतीयमाना
षोढा षोढा ज्ञानक्रियाभेदेन द्वादशमरीचिता-
माप्ता, तस्याश्च वामेशीपञ्चकाध्यासेन प्रतिवा-
हमयं वक्ष्यमाणवत्पञ्चधाभावः ॥ ७ ॥

उक्तार्थमेव विश्रामयितुमाह

पशु महाथु एषु जलजाङ्गल

ज्ञानज्ञेयु आपिपावेत ।

ते ये उभयलोकशुभमङ्गल

निज परान अद्वयुभावेत ॥ ८ ॥

एष महार्थो दृश्यतां – स्वानुभवप्रत्यक्षेण
साक्षात् क्रियताम्, क ? इत्याह – जले जङ्गले
स्थावरजङ्गमे इत्यर्थः, इन्द्रियवृत्तिप्रसरे भावस्य
वृत्तिविषयतायामक्षसमक्षता न दुर्वचा इत्युक्तम्
पशु इति, भावस्य ज्ञेयत्वं नाम न स्वभावः
अपि तु ज्ञानसापेक्षता ज्ञानगतो धर्मः, न हि
परापेक्षो भावस्वभावो भवितुमर्हति, ततश्च ज्ञे-
यता नाम ज्ञानवृत्तिः ज्ञानाभिन्नैव, ज्ञानं च
आत्मनो बहिर्मुखीभावः, यस्तुतं स्तोत्रमालायां
मयैव

‘ विलोक्यते चित्रपटे यथोभयं

पदैक्यमन्तर्वपुषां गणो बहिः ।

अखण्डधाम्नोऽन्तरमुष्य वेत्तृता

ज्ञानत्वमक्षान्तजुषां चिदर्चिषाम् ॥ ’

इति, बहिर्मुखता च अपरिपूर्णस्य उत्कलिकाक-
ह्लोलितस्य भवति — इति पूर्णस्य आत्मनो ज्ञा-
नवृत्तिता अस्ति इत्युक्तम् ‘आन ज्ञेयेति’ ज्ञा-
नज्ञेयौ आत्मस्वरूपावेव भावयित्वा इत्यर्थः,
अतश्च आत्मनः परिपूर्णा वृत्तिर्महार्थः प्रतिपन्नो
भवति, एतदेव उभयलोकाविरुद्धं शुभं मङ्गलं
निजानां परेषां च यदद्वयीभावनं नाम इति
दर्शनार्थसतत्त्वम् । एवं महार्थस्वरूपं पारम्पर्येण
पीठवरे गुप्तमस्ति इति समासादिह सूचि-
तम् ॥ ८ ॥

एतदेवाह

नाथेपवनपीठआदिष्टो

बहिअन्दरपरमाथुकमौन ।

अवतारेभूतदयाविष्टो

सो ये कमसमुदायुवमोन ॥ ९ ॥

श्रीमन्मकारदेव्याः पीठवरे प्राप्तादेशेन श्री-
ज्ञाननेत्रनाथेन बाह्यान्तरस्थम् आदिदेवीस्वरू-
पसतत्त्वं यत्साक्षात्कृतं तदेव भूतदयाविष्टेन
सता क्रमार्थतया कथनपूजनाभ्यां वान्तम् —
इति ओवल्लीसूचनम्, तदेव प्रस्तूयते ॥ ९ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
तृतीय उदयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थ उदयः ।

अथ पीठचक्रम्

सो ओड्डियानु शच्ची उल्लसने

पीठु मशान क्षेत्र मेलापु ।

यागु उड्डुअनुभव परिकलने

तथ आवठ पञ्चन कु अपलापु ॥ १ ॥

उड्डियानं — पीठे शक्तेरुल्लसनेन, शक्तिरत्र उ-
ड्डुना इति यस्मिन्नावठपीठे प्राचुर्येण अनवरतं

पीठवासिनां शक्तिः उड्डीना – उल्लसन्ती दृश्यते
 इति आवठसमानं पीठम् ओड्डियानं निरुच्यते.
 बहिश्च तत्प्रणवपीठं देवतासंकेतस्थानम्, त-
 स्मिन्नावठस्वरूपे पीठश्मशानक्षेत्रमेलापयागाः
 अनुभूयमानभूमिकाप्रामाण्याद्वक्ष्यमाणगत्या
 विभज्य निर्दिश्यन्ते, तेषां को नाम अत्र
 अपलापः ॥ १ ॥

एतदेव प्रस्तोतुमाह

सो पीठु ए सकलवस्तु लङ्कुरनो

अस्वर पनवरूप स्वपरान ।

जङ्गमान जानौ पीठपनो

चिन्मय योनद्यु लिङ्गु शिरान ॥२॥

तत्पीठमेव सर्वप्रकारं समस्तमहानयालङ्का-
 रभूतम् – आश्रयभूतत्वात्, इत्थं तस्यास्वरप्र-
 णवापरपर्यायस्य स्वपरेषां जङ्गमानां सदृशं पी-
 ठत्वं मन्तव्यम्, येषु पीठेषु चिन्मयो लिङ्गरूपी
 देवः शिरः, एवं कर्मेन्द्रियाश्रयत्वेन कायस्य

पीठत्वम्, ज्ञानशक्तिरूपत्वात् शिरसश्च लिङ्ग-
त्वम्, अतश्च यद्यत्पाञ्चभौतिकं तत्तत्पञ्चानां
पीठश्मशानादीनां प्रतिष्ठास्थानम् देवानामा-
यतनमिति । यथा निजशरीरे प्रतिपत्तिर्भक्तिश्च
तथा सर्वप्राणिगतशरीरेषु, यथा निजशरीरस्य
अधिष्ठाता चिन्मय आत्मा तथा सर्वशरीरान्त-
श्चिन्मय एवैक आत्मा, स चैक एव उदपात्रे-
ष्विव अर्कप्रतिबिम्बः सर्वप्राणिगतो मन्तव्यः ।
इत्थं विशेषेण सर्वत्र लिङ्गपीठप्रतिपत्तिर्भाव-
नीया — इति पीठस्वरूपम् ॥ २ ॥

एवमुक्तगतिवद्विभजन्नाह

भाव पिशो तिन समु चिज्जलने

गासक कालिशरीरु पिशन्दु ।

वित्तिचक्कु तोदशमि गलने

ए पीठि तिन मिशान यसन्दु ॥ ३ ॥

भावस्तृणसमश्चिदग्निना स्पृष्टः — इति इ-
न्द्रियवृत्तेः स्वविषयीभूतभावसंहारः श्मशानम्,

ग्रासकाः प्राणाश्च कालिशरीरं स्पृशन्ति तत्र वि-
 श्राम्यन्ति इति कालग्रासो द्वितीयं श्मशानम्,
 समस्तवृत्तिचक्रं त्रयोदशे गलति इति महासं-
 हारस्तृतीयं श्मशानम्, विषयस्य स्वमरीचि-
 देव्या यद्वसनं तदेकम्, प्राणस्य कुलाभ्यन्तर
 एवाप्राणभूमौ उपशमो द्वितीयम्, सर्ववृत्तीनां
 श्रीकालिकावपुष्युपशमनम् इति तृतीयम्, व-
 हिस्तत् करवीरस्वरूपम् ॥ ३ ॥

अथ क्षेत्रपालस्वरूपम्

क्षेत्रशरीरुण्युतसपालकु

आपा तिए वाच्यु उपलक्षु ।

नाहतनादनदि जग चालकु

सो चुहृष्टन वन्नान विवक्षु ॥ ४ ॥

क्षेत्रं शरीरं, तस्य पालकोऽधिष्ठाता आत्मा,
 यद्वीतम्

‘ इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेद तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ ’

इति । तस्य च चत्वारो भूमिकाभेदाः यत्र क्षेत्रे स एव परारूपस्तिसृभिर्वाग्भिरुपलक्ष्यते, ताश्चतस्रो भूमिकाः—अनाहतनादनदनात्पश्यन्तीरूपः, विकल्पकलोलितत्वात् मानसव्यापारेण जगत् कलयन् चालयति इति जगच्चालको मध्यमारूपः, चतुष्पष्टिसंख्यानां वर्णानां विखराक्षराणां प्रयोक्ता वैखरीरूपः, इति—तिसृणां वाचामधिष्ठातृभूतः तुरीयपरावाग्रूप आत्मा वेद्यवर्गग्लपनस्थानम्, इति—बलवत्तरो बहिरपि संकेतकस्थाने स्वीयपरकीयप्रत्यूहपरिरक्षापरः क्षेत्राधिपः पीठवर्ती पूज्यः ॥ ४ ॥

अथ मेलापमाह

अक अक वाहदेव अकलेशे

पावेय निजविषये मेलापु ।

क्षनक्षन आदिदेव आदेशे

बहुपीठगतो मेलापकलापु ॥ ५ ॥

एकैका वाहदेवी अक्लेशेन स्वारस्येन एकैक-

स्मिन् निजनिजविषये आदिदेव्यधिष्ठानेन मे-
लापमापादयति, इति — इन्द्रियदेवतानाम् आ-
वठपीठगतानां मेलापः, स च पृथक्पृथक् — इति
द्वादशीभावेन कलापीभूतः ॥ ५ ॥

अथ यागस्वरूपमाह

देवि कालसकर्षण पेक्षेत

यागिमह भैरव उपचारु ।

मन मत ममत चरू आकर्षत

पान वडेत आपण उपहारु ॥ ६ ॥

परा देवी कालसंकर्षिणी समस्तवृत्तिप्रत्य-
स्तमयाय महायागे भैरवस्य मनोमत्यहङ्कारान्
चरूनाकृष्य प्रददाति, ततः प्राणानां परितो
वेष्टयित्री निजापरप्राणानां परिवेष्टनमवलम्ब्य
स्वात्मसामरस्याय न ग्रास्यधृतया विश्वविला-
पिका — इति तान्प्राणानपि विलापयन्ती चि-
न्मात्रप्रकृतिः सती पतिं कुलेश्वरमतृप्तमाकलय्य

आकुलीभूता तं चिन्मात्रमात्मानं तस्मै भैरवाय
उपहारीकरोति, इति – स्थूलसूक्ष्मपरस्त्रेधा म-
ध्ययागः, सामरस्यभूश्चेयम्, तथा च श्रीराजि-
कायाम्

‘ भुक्त्वा विश्वमशेषं

रुप्तिं न यदागतः कुलेशानः ।

देव्या तदा स्वदेह-

श्चरन् निवेदितः कुलाधिपतेः ॥ ’

इति, तांश्चतुरो निवेद्य आकुलीभूता आत्मानं
परावाग्रूपं समरसीभावयति इति उपहारार्थः ।
एवमयं भगवत्या अलंग्रासपरया मत्यहंकृन्मनः-
प्राणानां समर्पणादाकुलीभावेन आत्मनः सा-
मरस्येन पञ्चचरुप्राशनो यागो विहितः ॥ ६ ॥

एतदेव अन्यमध्ये निगमयति

पीठु महाथु इमहावीरो

पञ्चवाहु कमु वा महिताथु ।

भव निव्वानदच्चु विभजीरो
प्रनुसव्वगतो भावि न परमाथु॥७॥

इत्थं पीठाख्य एष महार्थः, महार्थसंप्रदाय-
त्वाच्छारीरोऽन्तरङ्गः पञ्चवाहो महाक्रमगर्भित-
श्चतुष्टयार्थरूपो वा महाक्रमो महार्थो ज्ञेयः,
ततो लोकयात्रायां पीठत्वेन तथा निर्वाणद-
शायां विश्रमभावेन निरुपाधिवामेशीरूपेण अ-
थापि महाक्रमेण वा इति, एष एव महार्थो
विभज्य प्रकटेन प्रचुरप्रकारेण स्थितः परमार्थ-
त्वेन संभावनीयः, वस्तुतस्तु पीठचक्रादारभ्य
समयविद्यान्तं समेन साम्राज्येन महार्थ एव
वक्ष्यमाणवत् बोधवीति इति भाव्यतां, नात्र
फलगुसारभावः कश्चित् । इति पीठचक्रस्वरू-
पम् ॥ ७ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे

चतुर्थ उदयः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चम उदयः ।

अथ वामेशीसंप्रदायः प्रकाश्यते, यत्रायं
समाक्षेपेणोपक्रमः

गुरुदेव्यु अकअकथियदेवत

अन्तरभाव परस्परकित्त ।

याखेत क्षीरसमुद्र सए कत

यन्याहश्चित्तन्यानृत्त ॥ १ ॥

गुरुक्रमस्य गुरुक्रमो देवताक्रमश्च सर्वथाधि-
धिष्ठाता अन्तर्यायी अन्तर्भवति, देवताक्रमस्य
तु देवताक्रम एव यथोत्तरमन्तर्भवति — व्याप्य-
व्यापकभावस्य एवरूपत्वात्, गुरुदेवतयोर्म-
ध्यादेकैका देवता उत्तरोत्तरम् अधिष्ठातृभावेन
अनन्तरामनन्तरां व्याप्य इह दर्शनस्थिति-
मनुवध्नाति, तेन या काचिदेकैका देवता यतो
यतश्चक्रमध्यात् उपास्यते सा सा उपासिता

सती भावितस्य पर्यन्तदेवीवत् तदधिष्ठानेन
फलदा भवति, इति—व्याप्तिफलम्, यथा
क्षीराब्धेश्चुलकशोऽपि पीतात्सुधापानफलम्, त-
दुक्तं

‘ प्रादेशोऽपि ब्रह्मणः सार्वरूप्य-
मनतिक्रान्तश्चाविकल्प्यथ । ’

इति ।

‘ पीठचक्रे त्रिधामस्थाः शाकिन्यश्चक्रनायिकाः ।
वामेश्यः क्रमदेव्यश्च व्यापिकाः स्युर्यथोत्तरम् ॥
व्याप्तिः क्रमेणावरणमुत्तराभिर्यथायथम् ।
इति व्याप्तिः पीठचक्रे पञ्चधैव विधीयते ॥
त्रिधामस्थाश्च तिसृभिस्तिसृभिः शाकिनीगणः ।
द्वाभ्यां चक्रेश्वरीव्याप्त्या वामेश्यो देवतादृशा ॥
क्रमार्थस्य क्रमार्थोन्तर्व्यापकः स्याद्यथोत्तरम् ।
इति व्याप्तिविभागोऽयं बाह्यान्तः सर्वगोचरः ॥’

एकैका देवता उत्तमाधरवर्तिनी अधरवर्तिन्या

पं० १२ क० पु० धामस्थाश्चतसृभिरिति पाठः ।

पं० १६ ख० पु० उत्तमाधरवर्तिन्याधरवर्तिन्या देवतया इति पाठः ।

देवताया अन्तर्भावेन शक्त्यात्मना न व्यक्ति-
रूपेण अधिष्ठानं कृत्वा वर्तते, एवमेकामेकां
व्यक्तिं तदन्या उत्कृष्टा देवताः शक्तिरूपेण
अधिष्ठाय वर्तन्ते, अतश्च सा माहेश्वरी क्षीरा-
ब्धेरधिष्ठातृदेवतेव अखण्डेन एकेन दर्शनेन
अथ वा अखण्डितत्वतोऽनेकेन चुलकग्रहणमा-
त्रेण अनेकैः पिपासुभिर्यतो यत आत्मसाद्भा-
व्यते ततस्तरङ्गजनितेन मनोहारिणा शब्देन
स्पर्शेन आह्लादकेन रूपेण आश्चर्यभूतेन सुधा-
समेन आस्वादेन दिव्यसुरभिणा आमोदेन
सर्वेषां पञ्चेन्द्रियप्रीणनरूपां जनयति, इति—
परोऽयं व्याप्तिविशेषः । तथा च प्रथमतः पीठ-
चक्रस्यैतावत् पीठाद्याः पञ्च श्मशानक्षेत्रपाल-
मेलापयागाः भूतैः पञ्चभिः पृथिव्याख्यैः शक्ति-
रूपेण अधिष्ठिताः—इति तेषां धामक्रमः, तथा
समस्तेन अक्षरेण तत्कलाभिश्च रौद्रीवामाज्ये-
ष्टाम्बाभिर्व्याप्ता—इति पञ्चभिर्वर्णक्रमः, तथा
च सिद्धस्य सुभाषितम्

‘ पिथिव आपा ता तेजु उकारुस । ’

इति । सौऽयं वर्णक्रमः, तथा रौद्रीश्र्वर्यादिभिः क्रमेण संविद्रूपतया व्याप्तिश्च कृता, इति तेषां पीठादीनां संवित्क्रमः, तथा पञ्चपिण्डार्णैर्मकाराद्यैः खान्तैः — इति मात्री व्याप्तिः, तथा च कुलसूत्रेषु उक्तम्

‘ कुलपीठक्षेत्रादिवर्णपञ्चपिण्डप्रणवव्यपदेश्यमखिलाभा-
सकरूपाया अहंभावाभिमतसंविदः समाश्रयभूतमा-
त्मायतनं शरीरम् । ’

इति, अतश्च काय एव प्रणवपीठमिति, वहिश्च पीठस्य प्रणवाख्या — नाभिसंस्थानस्य पञ्चवेष्ट-
नत्वात् तदनुकारि प्रणवेन प्रथमोत्पन्नत्वात्त-
स्येदं नाम । तथा च ‘ ओङ्घ्रियानं ’ ओकारा-
द्यत्वात्तु नाम इदं शक्त्युल्लासबाहुल्याच्च उल्ला-
सार्थेन ओङ्घ्रियानमिति, ओङ्घ्रियानाख्या इति
वाचकवाच्यव्याप्तिः, तथा सृष्टिस्थितिसंहारै-
श्चाधिष्ठीयन्ते इति संवित्क्रमः । देवीधाम्नः

सकाशात् पञ्चाप्यक्रमेण निर्गतास्तत्रैव प्रति-
 ष्ठिताः तत्प्रकृतयस्तदेकजीवितास्तद्विश्रान्ताः,
 इति — निरावरणधामक्रमः । अथ वामेशीनां
 व्याप्तिः — परोऽयं पञ्चवाहः यस्य प्रातिस्विकचि-
 ङ्गमिकाविशेषैर्व्यापकस्य स्थाननैयत्यं नास्ति,
 अपरस्तु पञ्चवाहः श्रोत्रादिप्रसृतनियतस्थानो
 नियतव्यापारश्च तस्य पञ्चवाहेति लोकव्यव-
 हारो मोहात् उपचाराद्वा इति स निषिद्ध
 एव ॥ १ ॥

इदानीं षड्भिः कपटकैर्वामेशीचक्रस्वरूपावि-
 ष्कारः

वामेशीसव्वगसव्भावे

मुण्डिबुद्धीन्द्रियभावेन ।

दण्डिकम्मेन्द्रिय अनुभावे

आनकियु निज विषयवायेन ॥ २ ॥

एका एव परा चिच्छक्तिर्महासत्तास्वभावा
 चिन्मात्रशान्तस्वभावा, तस्याः किञ्चिदुच्छूनता
 नाम भावाभावोभयव्यापिका सदसद्व्यपदेश-
 सहा विश्वप्रपञ्चस्य कारणम् अधिकरणं व्या-
 पिका संहर्त्री विश्रान्तिस्थानं महाकुलचारिणी
 अकुलस्वभावा स्फुरत्तासारा शक्तिः, तस्याश्चेयम्
 ऊर्मिरूपा परिग्रहवर्तिनी चराचरान्तश्चारिणी
 परावाक् आत्मरूपा तृतीयभूमिकानुपातिनी
 विश्वमयी भासते, यस्या अयं त्रिधा रावक्रमेण
 शाक्तोदयक्रमेण मरीचिविस्फारोदयक्रमेण च
 कुलगतो निजो विस्फारः, स च रावक्रमो-
 व्यक्तोऽनाहतो घोषादिर्दशधा, व्यक्तो हतश्चा-
 नन्तोऽपि अकारश्च उकारश्च इत्याद्युन्मनान्तः
 द्वादशधा ओंकारमात्रारूपः, शाक्तोदयश्च

‘जन्ममूले तु मायाग्न्यो ग्रन्थिर्जन्मनि पाशवः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ॥

पं० २ क० पु० चिन्मात्रं शान्तेति पाठः ।

पं० १० क० पु० शक्त्युदयेति पाठः ।

कारणस्थास्तु पञ्चैव ग्रन्थयः समुदाहृताः ।
 इन्धिकाख्यस्तु यो ग्रन्थिर्द्विर्मागास्तमनः शिवः ॥
 तदूर्ध्वे दीपिका नाम तदूर्ध्वे चैव बैन्धवः ।
 नादाख्यस्तु महाग्रन्थिः शक्तिग्रन्थिरतः परम् ॥ '

इति द्वादशग्रन्थिस्थानपरिमितो मरीचिप्रसरश्च,
 बुद्ध्यनुगतबुद्धीन्द्रियषट्कं प्राणसहितकर्मेन्द्रियष-
 ट्कमिति द्वादशधाक्षसरणिपतितकरणेश्वरीस्वरूप
 इति — षट्त्रिंशदात्मकः प्रथमः तस्याः परिग्रहव-
 र्तिन्याः शक्तेर्विस्फारः, सा चैवमादिदेवी प्र-
 थमोक्ता परतरा सर्वत्र त्रिविधेष्वपि द्वादश-
 स्थानेषु विवृत्ता स्ववैभवस्फारेण कृत्स्नशो व्या-
 पकत्वेन द्योतमाना तस्मिंश्च कुलगतपरादेवी-
 प्रसरे क्रमेण तद्वतरावक्रमसमुदयक्रममरीचि-
 प्रसरात्मककरणेश्वरीचक्रं च आविष्करोति, यत्र
 एकैकस्मिन्करणेश्वरीरूपे व्यक्ततया समग्रतद्रू-
 पव्यापकत्वेन तद्वामेश्वरीपञ्चकं सामान्यरूपं

पं० २ क० पु० द्विमागास्तु मन इति पाठ ।

पं० ११ क० पु० स्वभावविस्फारेण इति पाठः ।

पं० १३ ख० पु० क्रमेणोद्वतरावेति पाठः ।

सर्वव्यापकं प्रतिवृत्ति कात्सर्येन क्रमेण विवृत्तम् ।
 तथा च प्रथमोन्मिषितं यद्वोम वामेश्वरीव्यप-
 देश्यं स्फुरितं तद्वादशानां करणेश्वरीणां प्रथ-
 मोन्मेषभूमिकामध्यास्ते । तथा च खेचरीश-
 व्दवाच्यं तासां करणेश्वरीणाम् अधिकारस्था-
 नानि सर्वाणि समाक्रामति । तृतीयं च भूचरी-
 नाम्ना उक्तं तासामेव करणेश्वरीणां प्रातिस्वि-
 कविषयद्वादशकं कृत्स्नशोऽधितिष्ठति । तथा
 चतुर्थं च संहारभक्षिणीव्यवहार्यं च वामेश्वरी-
 रूपं विषयभोगप्रत्याहरणस्वभावं तासां द्वाद-
 शानां प्रातिस्विकविषयप्रत्याहरणंभूमिकाः स-
 मस्तनिरवशेषतया सामान्येन व्यापकरूपेण
 व्याप्नोति । पञ्चमं च रौद्रीश्वरीपदाभिहितं
 बहिरनुभूतचिद्भूमिकाविवर्तमाद्यं च निजस्वरू-
 पमप्रमुषितस्वस्वरूपमेव अवलम्ब्य आदिदेवी-
 वत् व्यापकेन रूपेण आक्रामति, आदिदेवीव-
 त्सर्वव्यापिकानां निरुपाधिचिन्मात्ररूपाणां वा-

मेश्वरीणां नियतं कुलगतं किञ्चित् प्रतिष्ठानं नास्ति, यस्तु श्रोत्राद्यधिष्ठानरूपोऽधिकारविभागव्यवहारः स औपचारिको न वास्तवः । ननु करणेश्वरीपञ्चकरूपः पञ्चवाहो लोके प्रसिद्धः ? नैतत्—करणेश्वरीषट्कं ज्ञानशक्तिविवर्तरूपमेकम्, अपरं च क्रियाशक्तिविवर्तरूपम्, इति करणेश्वर्यो द्वादश, तन्मध्याच्चेत्पञ्चकं पृथक् क्रियते तत्सप्त अवशिष्यन्ते तत्कथं द्वादशमरीचिसंख्याव्यवहारः, नियतस्थानप्रतिष्ठिता हि श्रोत्रादिमरीचयः स्वव्यापारविधुराः परव्यापारजात्यन्धप्रायाः ताः कथं वामेऽद्यादयो भवितुमर्हन्ति, यस्तु प्रचुरस्तासां श्रोत्रादिमरीचीनां लोके पञ्चवाहेति व्यपदेशः स तदधिष्ठानात्संभाव्यते, तथा च — निखिलमरीचिदेवताचक्रस्य अविशेषेण प्रथमोन्मेषवपुषा व्यापिका एकैव वामेशी, ततः करणस्थानपतिता एकैव सा खेचरी इति कात्सर्येण व्यपदिष्टा, ततोऽपि घनीभूता विषयव्रातं प्रति अधिष्ठानेन कृतपाद-

प्रसारिका भूचरी विषयग्रासं विधाय अनन्तर्ब-
 हीरूपा संहारभक्षिणी इति, ततः अन्तर्बहिरु-
 भयत्र कृताधिष्ठाना लोकयात्रां पारयन्ती भेदा-
 रूषणया च भीषणस्वरूपा रौद्रेश्वरी इति वि-
 मलेनैव रूपेण द्योतते, एवं द्वादशानां मध्या-
 दैकैका करणेश्वरी पञ्चभिः पञ्चभिर्वामेशीभिरु-
 त्पत्तिक्रमेण अधिष्ठीयते, इति — द्वादशानां षष्टि-
 भूमिका लक्ष्यन्ते, स च आदिदेव्या एव सर्वः
 प्रसरो विभावनीयः, एवम् एकैव परा चिच्छक्तिः
 भाविनिजप्रसरमयक्रमापेक्षया लब्धादिदेवी-
 व्यपदेशा भूमिकाभेदात् पञ्चसंख्यावच्छेदशा-
 लिनी, तथाभावेऽपि अप्रच्युतप्राच्यसहजस्वरू-
 पैव भवति, कल्पितश्च अस्याः पञ्चसु भूमिकासु
 गौणमुख्यभावः संस्कारमात्रलक्ष्यखेचर्याद्युपा-
 धिभेदात् भिन्न इव, वस्तुतस्तु चिन्मात्रमेव
 एतत् आद्यस्पन्दितं प्रथमवामेशीशब्दव्यपदे-
 श्यम्, एवम् अन्यूनातिरिक्तमेव खेचर्या भूचर्या
 ग्रासक्या रौद्रेश्वर्याश्च चिन्मात्रस्वभावत्वम् अ-

न्योन्यं विमलदर्पणपञ्चकवत् स्वत्र एकस्वभाव-
मेव, किं तु छायामात्रकृतभूमिकाभिर्भिन्नभिन्न-
मिव भासते, वस्तुतस्तु परतरायां चिद्भुवि तथा
स्वत्र शुद्धस्वरूपपञ्चके तथा बहिर्मरीचिप्रसरे
च त्रिष्वपि स्थानेषु एकं शुद्धं चिन्मात्रस्वरूप-
मेव परामृश्यमानमैक्यपर्यवसायि स्थितम्,
तस्या वामेश्वर्याश्च प्रथमो ज्ञानशक्तिप्रसरोऽपर-
क्रियाशक्तिगर्भो बुद्धीन्द्रियविवृत्या मुण्डक्रमेण,
द्वितीयश्च ज्ञानशक्तिगर्भः क्रियाशक्तिप्रसरः क-
र्मेन्द्रियविवृत्या दण्डक्रमेण निजनिजविषयान्
आत्मसात्कृत्य विलसति ॥ २ ॥

एतदेव वितत्य युगलकेनाह
प्रथमोफन्दु शिवा वामेशर
खेचर करनचक्र-विकसिय ।
विषयुविषयुभजवाञ्जीभूचर
भुञ्जेतगासकमजरहिय ॥ ३ ॥

दोधाविचपलरौद्रेश्वर

निष्कलसकलपिशिआकारु ।

अक्केनचिदपसरेपरमेश्वर

वायसनयनजजीअविकारु ॥ ४ ॥

(युगलम्)

प्रथमस्पन्दो यः परतरचिद्रूपात् देवीरूपात् सा वामेश्वरी इति, ततो घनीभूतः स कल्लोलतामाप्तः करणेषु द्वारेषु पतितः खेचरीशब्दव्यपदेश्यः, ततोऽपि स्थूलतया कृतपादप्रसारिको विषयं विषयं भजन् भूचरीशब्दव्यपदेश्यो भवति इति । तत्र च स्थानभेदेन विषयं विषयमात्मसात्कृत्य अनन्तर्बहीरूपभावेन मध्यमां भूमिमवाप्तः संहारभक्षिणीव्यपदेश्यो भवति, अन्तर्बहिः स्थानस्पर्शेन तु लोकयात्रां पारयन् रौद्रेश्वरीति निष्कलसकलाकारस्पर्शेन निरूप्यते । वस्तुतस्तु एकेन चित्प्रसरेण परमेश्वरी वायसाक्षिवत् चित्सत्तामात्ररूपतामुत्पत्तिभूमिं

प्रसरभूमिकां विषयस्वरूपं च, इति — तिस्रोऽपि
भूमिका अविकृतेनैव रूपेण स्पृशति ॥ ३-४ ॥

तदेवाह

उदयुकरिपीठानपविष्टी
भुञ्जिचरुविशमगाहेय ।
दत्तपद अन्तरबहिदिष्टी
परओघे देवत अकमेय ॥ ५ ॥

एवम् उदिता स्थानप्राप्ता विषयावेशवती
ग्रस्तभावा विश्वाकारापि एकतामाप्ता, इति —
उक्तगत्या आदिदेवी पञ्चधा भेदेन विवृत्ता
अखण्डेनापि स्वेन आस्थानेन वपुषा निष्कलेन
सकलेन च विषयपतितेन ग्रसिष्णुना अन्तः-
प्रविष्टेन च अकारेण वायसाक्षिवदन्तर्बहिर्व्या-
का द्योतते — इत्युक्तमपि परिगणितम् (१)
आदिदेवीधाम्नः परास्थानादूर्मिरेकोदिता अ-
न्तरिन्द्रियवृत्तिनाडिषु विभक्ता इच्छात्वमाप्ता,
तत्क्रमेण द्वादशसु इन्द्रियवृत्तिस्थानेषु पतिता

सृष्टिः खेचरी (२) अनन्तरं स्वं विषयमवगा-
हमाना विषयावेशेन भूचरीस्थितिस्वभावा (३)
तदनु विषयं संहृत्य प्रत्यावृत्तमात्रप्रकृतिश्च-
तुर्थी संहारभक्षिणी संहृतिस्वभावा (४)
ततोऽपि आत्मसात्कृतविषयच्छायासंस्कारमात्रे-
णापि अस्थितविषयवासना शुद्धा, भाविविषया
तु स्पर्शं चाप्राप्ता अनन्तर्वहीरूपापि बहिरन्त-
र्व्यापिका लोकयात्रां पारयन्ती नानारूपा सैव
पञ्चमी घोरा रौद्रेश्वरी इति परओघेन गुरुक्रमेण
एकैका स्वेन आत्मीयेन रूपेण अभिमता दे-
वता विवर्तमाना मन्तव्या । अथ वाहकमव्या-
प्तिः— यत्र विश्रान्त्या धामव्याप्तिः कुलपद्मना-
म्नः तत्रयश्रस्य मध्ये प्रथमदेव्या व्याप्तिः, वा-
मस्थकोणे चतुर्थदेव्या व्याप्तिः, पुनरपि प्रत्या-
वृत्त्या मध्यस्थाने पञ्चमदेव्या रौद्रेण्या व्याप्तिः,
स चात्र त्र्यश्रोऽस्वरस्य शिरोदेशः, इत्थं वामे-
श्वरीभिरस्वरव्याप्त्या वर्णक्रमोऽधिष्ठीयते । इदा-
नीं संवित्क्रमः— आद्यस्पन्देन प्रथमा देवी

इन्द्रियमार्गगता, द्वितीया विषयभूमिपतिता,
तृतीया तद्विषयानात्मसात्कृत्य प्रत्यावृत्ता, चतु-
र्थी पुनर्मूलभूमिस्पृष्टा बहिरपि अव्यक्तप्रसरा
.....का पञ्चमी, इति — दण्डमुण्डक्रमेण
संविक्क्रमः । अथ आसामेव निरावरणधाम-
क्रमः — नानासंविद्रूपाणि व्योमनि वमति सृज-
ति या.....चिद्रूपा सा व्योमवामे-
श्वरी, खे स्वभावगगने चरति या सैवं परस्व-
रूपा खेचरी, परविमर्शभूमौ चरति या सा
भूचरी, एतच्च सर्वं स्फुरितं या संहरति सा
संहारभक्षिणी, आदौ नि..... [रूपिते]
व्योमवामेश्वरीरूपे महाव्योम्नि तन्मयतां याता
सा रौद्रीश्वरी, इति निरावरणधामक्रमः । सौर-
धामप्रवणो हि खेचरीप्रसरः, चान्द्रधामप्रसरश्च
भूचरीप्रसरः, वह्निधामप्रसरश्च संहारभक्षिणी-
प्रसरः, समस्तधाम्नामधिष्ठातारौ आद्यन्तदेवी-
प्रसरौ, इति — धामक्रमः ॥ ५ ॥

इत्येवं वामेशीस्वरूपे निरूपिते किमिमा
गुरुत्वेन विभाव्यन्ते, उत देवतात्वेन? इति
विचारयितुं युगलकेन आह ॥

पिदआदिदेवमयपञ्चकुसावेह

तथक्रमविशेषपञ्चकअनुरूप ।

पञ्चवाहुयिदगुरुतिभावेह

तेवतानकुयञ्जुसुरूप ॥ ६ ॥

.....

..... ।

द्युगुरुमन्त्रआपपरमाथे

अकुयबहुभेदेवन्पूजि ॥ ७ ॥

(युगलकम्)

आदिदेवीस्वरूपं निर्विशेषमेव, यदि वामे-
श्वरीस्वरूपं निश्चितं किमन्यदुपेयदेवतारूपेण
पूज्यते, तदेवं सति भाविक्रमार्थस्वरूपमस्यैव

प्रपञ्चः — इति युक्तम्, यदि तूपायभूतगुरुक्रम-
स्वरूपतैव अस्य वामेशीपञ्चकस्य प्रतिज्ञायते
तद्देवतानाम् एतत्स्वरूपातिरिक्तं किमन्यद्विल-
क्षणमुपेयभूतं रूपं यदनेन गुरुपञ्चकरूपेण उपे-
येन उपेयते? इति चोद्यस्य प्रतिसमाधानम् —
देव..... स्वात्म..... वस्तुत एवमादि-
पीठादिष्टश्रीनाथस्तु देवगुरुभागव्यवस्थामेक-
स्यैव अखण्डचित्स्वरूपस्य यदादिदेश तत्सर्व-
स्तथैव अभिवन्द्य उपास्यते इति ॥ ६-७ ॥

.....
.....
.....

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे

पञ्चम उदयः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठ उदयः ।

अथ आसामेव वामेशीनां मुण्डदण्डक्रमेण
इदम् अभिधाय उत्तरेण क्रमेण अपूजनपात-
क्रममाह

शिवपद शक्तिपद्यु अनुभावे
ज्ञानक्रिया अक्षचिशा साधु ।
उदितु चिदानन्द्युसम्भावे
तव्युक्षाङ्गनानगउपरिशपदाधु ॥ १ ॥

नाडिशण्डचौरदिशाथम्पि
व्यापिनपरिदण्डभूमान ।
नासिमूलचतुष्पथजम्पि
तत्याट्क्श्रुतिरसगोनान ॥ २ ॥

बारोठेदेवन्देभावेत
विषयचिदाचव्वेतचप्पोह ।

पातकमिकमुअकमिपावेत

अक्षचिशु भैरु तप्पोह ॥ ३ ॥

(तिलकम्.)

पूर्वं पूजनप्रतिष्ठितः पञ्चवाहक्रमो वितत्य
चर्चितः, पातक्रमस्तु आन्तरः पूजनवर्जितः
शक्तिचारसंचाररूपो रहस्यभूत इदानीं प्रति-
पाद्यते, इह हि — मूलाधारजन्माधाराभ्यां पर्या-
यक्रमेण अक्रमेण वा उदितः परः शाक्तप्रवाहः
पवनाधारं प्राप्य स्फुटीभावेन पञ्चधा उदयो-
न्मुखो लक्ष्यते, कन्दादिपरिसरं प्राप्य च ततः
पञ्चकात् स्पर्शमरीचिप्रसरे स्वभावेन पतितो-
ऽणुशो रोमकूपेषु पतितः पारिशेष्याच्च चतुर्धा
अक्षजत्विषां सार्धः पोस्फुरीति, स च संभूय
नाडिषण्डरूपतया स्थितिं भजन् मरीचिप्रसरः
शक्तिदण्डे समं प्रपतन् भ्रुवोरारम्भकोटिं ना-
सामूलं स्पृशति, तत्रैव बुद्ध्यक्षचतुष्टयस्य द्वार-
भूते चतुष्पथरूपे प्रसरति, तस्माच्च प्रदेशात्

द्वैद्विरूपेषु चतुर्षु दृक्श्रुतिरसनाघ्राणाख्येन्द्रि-
 द्वाग्रेषु झम्पयानुपतन् तत्क्रमेण बहिर्विषय-
 वर्णां कृत्वा पातक्रमाक्रमाभ्याम् अक्षमरीचि-
 भेराश्लिष्यमाणो भैरवस्तर्प्यते । पातरहस्ये
 दानीं अयमेवार्थः पदार्थवाक्यार्थक्रमेण यो-
 यते, शैवपदात् मूलाधारात् तथा शाक्त-
 दात् जन्माधारात् मरीचिविशेषा ये उत्पद्यन्ते
 पवनाधारं प्राप्य स्फुटीभवन्तः कन्दे नाभौ
 र्शप्रसरं सर्वतोऽणुशः क्षरन्तः, इति — चतुष्टेन
 विशिष्यन्ते, उद्यन्तस्तु प्रथमं शक्तिदण्डे प-
 न्ति इति प्रथमोऽयं चतसृणां बुद्धीन्द्रियमरी-
 चेनां पातः, अनन्तरं नाडिषण्डवलनया दण्डा-
 येण ऊर्ध्वं संघट्टस्थानं प्राप्य नासामूले श्रुवो-
 रम्भस्थाने चतुष्पथस्थाने समम् एकप्रवा-
 ग द्वितीयपातं कृत्वा द्विधा द्विधा संनिवि-
 क्षद्वाराणि समाविश्य, यत्र नेत्रगोलकद्वयं
 त्रिपात्रद्वयं रसनाप्रवाहद्वयं नासापुटद्वयं

च, इति – अक्षस्थानसंनिवेशनिविष्टाक्षजत्विषां
 सार्थस्तृतीयपाते अभिनिपत्य निजनिजविष-
 यान् अधिष्ठाय सर्वतः समाश्लिष्टं भैरवं क्रमा-
 क्रमाभ्यां तर्पयति, इति – चतुर्थपञ्चमभूमिका-
 द्वयावेशेन पञ्चधा क्रमोऽयं वृत्तान्तः । पातक्रमो
 हि नाथेन अपुष्पक्रमेण उपदिष्टः, स च इह
 एतत्प्रसङ्गात् साजात्येन चर्चितः । परमनभो-
 ऽधिष्ठितपरादेवीस्थानात् वामेश्यादिपञ्चकमु-
 दितम्, यत्ततः पञ्चपातक्रमेण वृन्दाख्यप्रान्त-
 चक्रे शांभवीदेवीचतुष्टये वामेशी प्रथमपातक्र-
 मेणोल्लसिता शाक्तसिद्धाष्टकेन, खेचरी द्वितीय-
 पातक्रमेण मेलापसिद्धाद्वादशकेन, भूचरी तृ-
 तीयपातक्रमेण चतुर्विंशतिमन्त्रसिद्धाक्रमेण, सं-
 हारभक्षिणी चतुर्थपातक्रमेण षोडशज्ञानसिद्धा-
 क्रमेण, रौद्रेश्वरी पञ्चमपातक्रमेण, इति – पात-
 क्रमस्य विभक्तः प्रसरः ॥ १-२-३ ॥

अथ प्रकाशानन्दमूर्तिचक्रस्वरूपं युगलकेन
काश्यते

रविनपकाशचक्रु भापूजि
आनन्दस चन्द्रा उत्पत्ति ।
सत्तशिखादशनाड्युपूजि
जलनसूतसञ्जीवीवत्त ॥ ४ ॥

सिष्टिपकाशुनवीमतिचारे
थितिमयमनुआनन्दसभोगु ।
संहितिप्रतिघनेहंकारे
मानमेयमात्र्यु दिव्योगु ॥ ५ ॥

‘अप्रकाशात् प्रकाशो भिन्न’ इति प्रकाश-
वृत्तिर्नूतना सृष्टिरुच्यते, आमुखे पूज्यसंख्या-
साम्यात् प्रकाश इति नामनिरुक्तगत्या अधिग-
तरविद्वादशकरूपतया त्रिषु त्रिधाममयत्वम् .
इति रविः प्रकाशचक्रे तृप्यते आप्यायते, एव-
मेव आनन्दस्य चन्द्रादुत्पत्तिः ‘कार्ये कारण-

मुपचरितम्' इत्यानन्दचक्रे षोडशकलाश्चन्द्र-
धर्माः प्रतिपादिताः, मूर्तिचक्रे चानलधर्माः

‘प्रभा मूर्तिः प्रकाशा च मरीचिस्तापनी तथा ।

कराला लेलिहाना च .... ॥’

इति शिखासप्तकेन व्याप्तवक्रगतसप्तशिखाभि-
र्युक्तं बाहुनाडीदशकं च, इति—सप्तदशधा
मूर्तिचक्रम् । एवं त्रयाणां क्रमाणां धामत्रया-
त्मकत्वं गर्भीकृतं किञ्चिदेवोन्मीलितम्, तथा
च—द्वादशमरीचिविषयः सौरो धामक्रमः ष-
ण्ठस्वरवर्जिता द्वादश स्वराः वर्णक्रमः ता एव
मरीचयोऽन्ताः प्रथमोदिता निरावरणधामसु
द्वादशसु शून्यमार्गेषु पतिताः संवित्क्रमः, इति—
प्रकाशचक्रव्याप्तिः । आनन्दचक्रे वैन्दवामृत-
नाडिषोडशकप्रसरेण धामक्रमः । षण्ठस्वरैः
सह स्वरषोडशकव्याप्त्या वर्णक्रमः । बुद्धिक-
र्माक्षमनस्सु षोडशसु संवित्क्रमः—इत्यानन्द-
चक्रव्याप्तिः । मूर्तिचक्रे बाहुनाडिदशकोपस्कृ-
तवक्ररश्मिसप्तकप्रसरेण सप्तदशधा धामक्रमः

आदिवर्णाधिष्ठिताकाराद्यः ककारपर्यन्तं सप्तद-
 शधा प्रसृतो वर्णक्रमः । चान्द्र एव भूमिका
 बाह्यात् पराङ्मुखीभूता अन्तर्विमिश्रमिषवोऽप्य-
 मया सहानुभूयमानाः सप्तदशैव – संवित्क्रमः,
 एतद्विव्यौघरूपं चक्रत्रयम् । समस्तो हि पदार्थ-
 सार्थो धामवर्णसंवित्क्रमतां नातिक्रामति, यतो
 नामरूपमयं विश्वं, विश्वान्तःपाती पदार्थसार्थो
 नामरूपमय एव, नामरूपे धामवर्णौ पर्यायता-
 मुपगच्छतः, इति – सर्वे पदार्था धामवर्णमयतां
 नोज्झन्ति, संविदालम्बनत्वेन विश्वं सत्तां प्रति-
 लभते, विश्वान्तःपाती पदार्थवर्गः सर्वथा संवि-
 दालम्बनः सन् सुस्थितो भवति, इति – धामव-
 र्णसंवित्क्रमान्तःपातिनः सर्वे भावा, इति सि-
 द्धम् । पञ्चवाहे प्रथमे वामेशीचक्रे सर्वे वर्णसं-
 विद्धामक्रमा अविभागेन मयूराण्डरसवत् पि-
 ण्डिताः स्थिताः ततः प्रकाशानन्दमूर्तिक्रमेण
 किञ्चिद्विभज्य उन्मीलिताः । स्फुटो विभागस्तु –
 वृन्दक्रमो वर्णक्रमस्य महाक्रमः संवित्क्रमस्य

भासां क्रमो धामक्रमस्य दृश्यते, इति वक्ष्य-
माणवाक्यार्थव्यवस्थाप्या एष्वेव प्रकाशानन्द-
मूर्तिचक्रेषु सृष्टिस्थितिसंहारव्याप्तयः इत्थं सू-
चिताः । ननु कथं रविव्याप्ता सृष्टिरिन्दुव्याप्ता
स्थितिः, इति विपर्यय इव लक्ष्यते, यतः — सृ-
ष्टिरैन्दवी स्थितिश्च सौरी, इति संप्रदायपार-
म्पर्यम्? सत्यं — उदयक्रमे अयं वृत्तान्तः, वि-
लापनक्रमेण चान्यदपि दृश्यते, इति — संप्र-
दायभेदेन व्याख्यानविशेषः स्थाने स्थाने दृश्य-
ते, तथा च अर्कप्रकाशेन ह्यग्निः प्रकाश्यते ।
यच्छ्रुतिः

‘सूर्यो वा इन्द्रः सोऽग्निं नक्तं प्रविशति ।’

इति । तथा

‘गर्भिण्या वाचा मिथुनया प्रजनयति ।’

इति च । ननु कन्दगतमनलज्योतिः कुले स-
हजमस्ति, सौरादि च तेजो लाक्षणिकमारो-
पितम्? सत्यं — तदपि चित्प्रकाशेन प्रकाश्य-

मानं सता सत्तां प्रतिलभते, अन्यथा तु अस्थि-
तकल्पं भवति, तथा इन्दुगतस्यापि प्रकाशस्य
सूर्य एव कारणम्, यतः

‘ अमा नाम रवे रश्मिर्यस्यां वसति चन्द्रमाः ।

• अमायां वसते यस्मादमावस्या त्वतः स्मृता ॥

तथा

‘ सलिलमये शशिनि रवे-

दीधितयो निपतितास्तमो नैशम् ।

क्षपयन्ति दर्पणोदर-

गमिता इव मन्दिरस्यान्तः ॥ ’

इति सोमस्य सूर्याप्यायेन रश्मिवन्त्वम् ।
यच्छ्रीसाम्बः

‘ यस्मिन्सोमः सुरपितृनरैरन्वहं पीयमानः

क्षीणः क्षीणः प्रविशति यतो वर्धते चापि भूयः ।

यस्मिन्वेदा मधुनि सरघाकारवद्भ्रान्ति चाग्रे

तच्चण्डांशोरमृतममितं मण्डलस्थं प्रपद्ये ॥ ’

इत्यस्तौषीत्, इति — सोमवह्नयोः प्रकाशकोऽर्कः,
स च प्रथमनिर्देशयोग्यः । एवं प्रकाशवाचो-

युत्तया प्रकाशकृत्सूर्यः प्रकाशस्वभावः प्रकाशानुयातश्च, विमर्शश्चान्द्रः प्रसरः आनन्दचक्रम्, तदनु ज्ञानव्याप्तो वह्निः मूर्तिचक्रगतः स्थाने स्थाने भविष्यति, तथा शिवशक्तिनरव्यवहारे शिवव्याप्तः प्रकाशो रविः, शक्तिव्याप्तो विमर्श इन्दुः, एवं शिवविद्यास्वरूपव्यवहारे शिवः प्रकाशः सूर्यः, विद्या चानन्दश्चान्द्रः । एवमिच्छाज्ञानक्रमः, अन्ततो ज्ञानविकल्पयोरुत्पत्तौ ज्ञानस्य पूर्वसिद्धस्य प्रकाशपर्यायस्य विकल्पश्चान्द्रः प्रसरः सर्वथानुयायी भवति, सौरप्रकाशानुषक्तः पश्चाद्भावी चान्द्र आनन्दप्रसरः । प्राणो हि सूर्यः, अपानश्चान्द्रमाः, दिनं सूर्यो, रात्रिश्चेन्दुः, पिङ्गला सूर्यः, इडा चान्द्रमाः, इति — पूर्वनिर्दिष्टः सर्वथा सूर्य एव सूर्यप्रसरमनुरुणाद्धि, अवतारानन्तरं च स्थितिराप्यायः, अवतीर्णो हि स्थितिमाननन्तरं कार्यकृद्भवति, क्रिया हि तृतीयकक्ष्यानिक्षिप्ता संहाररूपा वह्निव्याप्त्या मूर्ति-

चक्रगता स्वयं पर्यवस्यति, इति — सृष्टिरूपं प्रथ-
मतः प्रकाशचक्रमेव भवितुमर्हति । इत्थं पूजा-
क्रमं पारम्पर्येण अनुरुन्धानाः सर्वे मुखसंप्र-
दायाः यथा व्यवस्थाप्यमानास्तथा तथा प्रतिष्ठां
लभन्ते, संख्याभेदनियमपूजनक्रमश्च सर्वप्र-
कारमपरिहार्यः, इति समर्थितमेतत् ॥४॥५॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे

षष्ठ उदयः ॥ ६ ॥

अथ सप्तम उदयः ।

~~~~~

अथ वृन्दक्रममुपक्रमते

शाकिनपीठ चक्र अकनायक

उत्तरगर सिंहासनसारु ।

भावेत मङ्गल ममतागालक

नमसा विन्दुचक्रआचारु ॥ १ ॥

वृन्दचक्राचारं नमस्यामि, इत्यन्वयः । आ-

चारो हि क्रियास्वभावो नीरूपः आचारकर्तारं
द्रव्यरूपमाक्षिपति, इति — शाकिनीनां नम-
स्कारः पर्यवस्यति इति । कोऽसावाचारः ? इत्यु-
च्यते — आदौ भगवतीं प्राधान्यात् प्रणम्य तत-
श्चक्रपञ्चकनिविष्टा देवताः पूज्यन्ते, इत्ययं —
महौघः, तदनु सिद्धौघे भगवत्याः पूजनम्
इति — पक्षद्वयस्पर्शी आचारः, किं कृत्वा ? इ-
त्यत आह — तामेव ममताप्रत्यस्तमयहेतुं श्री-
मङ्गलां भावयित्वा, तां विशिनष्टि ‘शाकिन’
इति, अष्टकुलोद्भूतपञ्चविधशाकिनीचक्रे इयमे-
कैव नायिका उत्तरगृहे सिंहासनस्य प्रधानत्वेन
अधिष्ठात्री, इति पृथग्भावेन नुता । अथास्या
एव धामवर्णसंवित्क्रमः — धामवर्णक्रमौ हि वा-
च्यवाचकभावेन शब्दार्थगत्या नामरूपविवर्त-
रूपौ विश्वव्यापकौ सर्वत्रापरिहार्यौ, तयोश्च प्र-
मेयरूपयोर्द्वयोरधिष्ठाता तृतीयः प्रमातृरूपः सं-
वित्क्रमः, संवित्क्रमेण विना धामवर्णक्रमौ
स्थितावपि अस्थितकल्पौ, तौ हि जडत्वात्

सर्वथा संवित्क्रमेण व्यवस्थाप्येते, इति – सर्वत्र धामवर्णसंविदां क्रमः प्रशस्यतरश्च अपरिहार्य-
श्च, तस्य च संवित्क्रमः स्रष्टा धर्ता व्यवस्था-
पयिता व्यापकः संहर्ता विश्रामस्थानम् इत्ये-
तावति वस्तुतत्त्वं समाप्तिमाप्तम्, चित्परिस्प-
न्दरूपमध्यमधाममङ्गलादेव्या धामक्रमः, पञ्च-
पिण्डवाच्यता इति तस्या वर्णक्रमः, चिच्चक्रा-
स्पदं निरुपाधिः संवित् तस्याः प्रतिष्ठास्थानम्,
इति – संवित्क्रमः, अनन्तरं निरावरणपरमा-
काशरूपा च, इति – निरावरणधामक्रमः ॥१॥

अथ महौघो गुरुक्रमः, स च वृन्दक्रमः क्रम-
सद्भावे हि सविस्तरमुपदिष्टः, स इह अतिदे-
शेन यथास्थितोपदेशपारम्पर्येण प्रस्तूयते

पञ्चमुदुवलितो परिसङ्घिन

वृन्दिवामेशीसंचारु ।

जानसिद्धरौद्रेशकरङ्घिन

परिपाटी अविभिन्न पकारु ॥ २ ॥

पञ्चमुद्रावलितं परिसंख्याहि — परिगणय इत्यर्थः, कथम्? इत्याह 'ज्ञानसिद्धेति' ज्ञानसिद्धा — रौद्रेश्वरी करङ्किणीति, मन्त्रसिद्धा — ग्रासकी क्रोधनीति, मेलापसिद्धा — भूचरी भैरवीति, शाक्तसिद्धा — खेचरी लेलिहानेति, शांभवसिद्धा — वामेश्वरी खेचरीमुद्रा, इति — परिपाठ्या गणनम् । पाञ्चभौतिकं शरीरं परमाकाशे या विश्रामयति, सा करङ्किणी — इति ज्ञानसिद्धानां मुद्रा । चतुर्विंशतितात्त्विकं मान्त्रे वपुषि या क्रोडीकरोति सा क्रोधनी — इति मन्त्रसिद्धानां मुद्रा । खेषु सदा चरति या, सा खेचरी इति — शांभवसिद्धानां मुद्रा ॥ २ ॥

षोडश ज्ञानराव मन्त्रचमे

चुवीहि बाहि मेलापु ।

उदयु अष्टशश्रीशम्भुकमे

गासदेवी चौरदेवी न कलापु ॥ ३ ॥

पञ्चानां वृन्ददेवीभेदानामुद्देशवाक्यमिदम्,

इति 'पञ्चमुद्रेति' 'षोडश जानरावेति' च
 द्वाभ्यां शाकिनीचक्रपीठिकाबन्धः । अत्र चेय-
 मनुक्रमणी, — 'म्रितकेति' 'जानरूपेति' च
 द्वाभ्यां ज्ञानसिद्धास्वरूपोपदेशः । 'बिन्दुशिरि'
 इत्येकेन मन्त्रसिद्धास्वरूपोपदेशः । 'ह्रस्वदीघ'
 इति 'परिणमन्द' इति 'अकुचिद' इति च
 त्रिभिर्मेलापसिद्धास्वरूपोपदेशः । 'सत्तम अष्ट-
 म' इति 'अक्यापीठ' इति 'कुलपम्मा'
 इति 'चन्दाने' इति 'अमकल' इति च
 पञ्चभिः शाक्तसिद्धास्वरूपोपदेशः । 'अस्सरु'
 इति 'जानकिया' इति च द्वाभ्यां शांभवसि-
 द्धास्वरूपोपदेशः । 'वामेश्यु' इति 'अष्टपीठ'
 इति 'आदिवन्न' इति 'मातृक' इति चतु-
 र्भिश्च वृन्दस्वरूपनिर्णयः — इति सप्तदश, प्रा-
 च्यैस्त्रिभिः सह विंशतिर्वाक्यार्थः संपन्नः ॥ ३ ॥

एतदेव पृथग्वाक्यार्थैर्योजयति

म्रितकमिस्रसूतक रावु रवि

मुण्डरावु ओन जानु सदाय ।

ओनरावे क्षन क्षन उदयु रवि

षोडश सर देवी नस दाय ॥ ४ ॥

मृतकसूतकौ – अन्यत्र शिवशक्ती प्राणापानौ
शक्तेरुदयप्रवेशौ पिङ्गलेडामार्गौ नादविन्दू ह्र-
स्वदीर्घौ, इह तु सूतकः प्लुत इति मिश्रस्य
दीर्घता इति मृतकैर्ह्रस्वरावैः पञ्चभिः, मिश्रैर्दी-
र्घरावैः पञ्चभिः, सूतकैः प्लुतरावैः पञ्चभिः, इति—
पञ्चदशभिः रावैर्मुण्डरावः षोडशः । आद्यर्ण एव
कोटिद्वयस्पर्शी चान्द्रीणां कलानां क्रमशो द्राव-
णाय रौति स षोडशः, इति – षोडशधा रावो-
दयो ज्ञानमार्गः, तासां च रावोदयः क्षीणोऽपि
क्षणे क्षणे मदेन सहजेन शाक्तदर्पेण स्वरदेवी-
नां घण्टानिनादवत् नवनवीभवति यतः ॥ ४ ॥

तदेवाह

ज्ञानरूपु आधारु पभावे

अस्सरुअन्तु यावउच्चारु ।

त्रिपंचु.....अन्तु अभावे

परिपूरेतशून्यि उपहारु ॥ ५ ॥

आधारोऽयं शिरोरूपः, प्रभावेण — निजदीप्ति-
विशेषेण ज्ञानेन, यत्र अपरेण बुद्धीन्द्रियजेन,
तथा वैन्दवेन परेण, करन्ध्राश्रयेण परतरेण
च — इति त्रिविधेन ज्ञानमय एवाधारः, यदा-
गमः

‘ परं पदं पश्यति मूर्धरन्ध्रे । ’

इति । तथा

‘ बिन्दुमध्यगतो योगी सर्वं जानाति सर्वदा । ’

इति । अक्षजं च सर्वगम्यमपरं, तत्र त्रिविधेऽपि
ज्ञाने आदिवर्ण एवाविभक्तः षोडशस्वरतया
विवृत्तः सहजेन स्वभावेन स्वरभेदजेन बीज-
भावेन व्यापको भवति, उच्चारं षोडशात्मके स
एव विवर्तते, स एव बुद्धिकर्माक्षैर्विषयैश्च
मनसा सह षोडशीभावे तावत्संख्यैन्दवकला-
पूर्णां भूत्वा सप्तदशैककल्पनाशून्ये निरुपाधौ

धाम्नि उपहारीभवति — सर्वाङ्गीनं साम्रस्यमा-
पद्यते ॥ ५ ॥

अथ मन्त्रसिद्धास्वरूपम्

बिन्दुशिरिभूषणु अकरन्धि

मद्ध्युतत्त्वगनन अनुमूह ।

मन्त्ररावकादी मुखरन्धि

पुर्यष्टकत्रितये चुवीह ॥ ६ ॥

कादयो भान्ताश्चतुर्विंशतिवर्णत्वात् कथं म-
न्त्रत्वमापद्यन्ते ? इति शंकानिरासाय संप्रदायः—
बिन्दुना चेच्छिरसि न्यासेन अलङ्कृतास्तदा
मन्त्रत्वेन आभाष्यन्ते, इति सविन्दुकानां कादि-
भान्तयोनीनामुदानमार्गेण उच्चारितानां मन्त्र-
त्वापत्तिः, तैर्मन्त्रैरेव तत्त्वगणना पृथिव्यादिप्रकृ-
त्यन्ता अनुमिता, अतश्च चतुर्विंशतिरेव अशु-
द्धानि तत्त्वानि तासां शाकिनीनां सिद्धानि
भवन्ति इति । अनुमानं तत्त्वसिद्धिः ते च मन्त्र-
रावाः दण्डरावीभावेऽपि मुखरन्ध्रे एव व्यज्यन्ते,

इति दण्डरावोऽपि मुण्डरावपर्यवसायी एव
भवति, यतो – रावोपशान्तावेव पुर्यष्टकत्रयस्या-
प्युपशम इति मन्त्रसिद्धाः ॥ ६ ॥

अथ मेलापसिद्धाः

ह्रस्वदीघ हलअच हलसञ्जी

पकिति इकारादी यादीन ।

द्वादशमेले मात्र्यु रञ्जी

योनिबीज अस्सर आधीन ॥ ७ ॥

वक्ष्यमाणवाक्याभ्यां सह वाक्यत्रयेण मेला-
पसिद्धानां मेलापो द्वादशधा यत्र मातृकावर्णा-
नामुच्चरतामेकरूपक्रमे च अष्टप्रकारः सन्धि-
रूपो मेलापः, तथा संविद्धामरूपश्चतुर्धा इति,
तद्यथा – ह्रस्वदीर्घयोर्मेलापः शिव आयतनम्
शिवायतनम् दीर्घरूप एव आदेशः, हलामचां
च ‘परः सन्निकर्षः संहिता’ इति सन्धिरूपो
मेलापः भगवान् अयं भगवानयम् इति द्वितीयः,
हलामेव पूर्वापराणां सन्धिः भगवान् जगत्प्रभुः

भगवाञ्जगत्प्रभुः इत्ययं हलसञ्जीति तृतीयः,
 अथ 'पकिति'—इति प्रकृतिभावः अविवृत्तो-
 ऽपि विवृत्तः स्वरयोः प्रकृतिभावरूपः यथा — अ
 अपीहि इ इन्द्रं पश्य इति चतुर्थः, प्रकृति-
 भूतानामिकारादीनां यकारादिभिर्विकृतिभिः
 'इको यणचि' इति स्थान्यादेशलक्षणः स-
 न्धिर्मेलापः पश्याम्यत्र इत्यादिः, अत्र च इका-
 रादयश्चत्वारोऽन्तस्थाक्षररूपेण सन्धौ विवर्तन्ते,
 पुनश्च पदावस्थायां प्राग्रूपेण अवतिष्ठन्ते इति
 प्रकृष्टः परिणामः पञ्चमः । अन्यश्च एकस्याः
 ककारादियोनेः स्वरान्तरसंयोजनवियोजनारूपः
 षण्ठस्वरवर्जितद्वादशमातृणां व्याख्या क का
 कि की इत्यादि, तथा हलामेव संयोगाक्षराणां
 पूर्ववत् कादीनां योनीनां क्र क्क क्क क्क क्क
 क्त क्स क्क क्प क्र क्षकारान्तानामेव द्वादशानां
 यमलीभूतद्वादशमात्राव्याख्या सन्धिसंयोगरूपो
 मेलापः षष्ठः । तथा अस्वरेण अकारेण पञ्चद-
 शानां बीजानां अःकारपर्यन्तानां तथा योनीनां

ककारादिक्षान्तचतुस्त्रिंशताम् — इत्युभयत ए-
कोनपञ्चाशतां गर्भीभावेन अन्तरधिष्ठानेन सर्व-
व्यापकत्वेन क ख ग घ ङ इत्यादिमातृकोच्चा-
ररूपः सयोनिबीजानामस्वराधीनः सप्तमः ॥७॥

अथ संप्रसारणरूपं स्थान्यादेशलक्षणं मेला-
पमाह

परिणमन्दयादी इग्भावे
थानीसआदेशुयपरसूत ।
शक्तशिवि व्यञ्जनमनभावे
सम्प्रसरे गौरयमहभूत ॥ ८ ॥

यादयश्चत्वारोऽन्तस्थारूपा इकारादिचतुःस्व-
ररूपेण परिणमन्ति, स च स्थानिनामादेशरूपः
परिणामः प्रकृष्टः — प्राग्रूपप्रत्यापत्तेरभावात्, एवं
शक्तयो यकाराद्याः शिवे इकारादिरूपे योनयो
व्यञ्जनानि बीजभावेन संप्रसारणावस्थायां प-
रिणमन्ति — इति चत्वारि महाभूतानि विवर्तन्ते,
यथा इज्या गृह्यते उक्त इत्यादि — ‘इग्यणः

संप्रसारणम्' इति परिभाषितत्वात् एवम्,
इत्यष्टमो मेलापः ॥ ८ ॥

अथ संविद्धामक्रमेण मेलापः

अकुचिदसामरस्युअकलापे

वियुवाहनत्रोवह मेलापु ।

पतिविच्चीत्रियु विषमपलापे

अकुशच्ची द्वादशगन्धि विलापु ॥ ९ ॥

एकं तावच्छिवशक्तिसामरस्यं प्रकाशविमर्श-
रूपेण सहजं सर्वव्यापकं, तदप्यकलापे — सर्वोप-
शान्तौ सत्याम्, अथ च अस्य आद्यक्षरस्य या
कला औचित्यान्निरावरणा निष्कलास्ताभिः परं
क्षणं निरावरणीभाव एव इत्येकः सदानुस-
न्धेयः, तस्मिन्सति द्वितीयश्च महासंहारः द्वा-
दशमरीचीनां युगपन्नयोदशे प्रवेशलक्षणः, तृ-
तीयश्च प्रतिपृथक्पृथक् निजविषयान् प्रति
मेलापेन — तन्मयीभावेन, इति त्रिधा संवित्क-

मेण, अन्यश्चतुर्थः शक्तेरनलपवनवलनया मध्य-
 मार्गोदितायाः मायाख्यपाशवब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वर-
 सदाशिवइन्धिकादीपिकाबैन्दवनादाख्यशक्ति-
 रूपग्रन्थिद्वादशकेन सह स्पर्शभेदसंख्यातेन
 धामक्रमेण मेलापो द्वादशः—इति वर्णसंवि-
 द्धाममयस्य शिवशक्तिमेलापवपुषो जगतः सम-
 वायात्मा मेलापः, इति मेलापसिद्धास्वरूपो-
 पदेशः ॥ ९ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे

सप्तम उदयः ॥ ७ ॥

अथ अष्टम उदयः ।

अथ शाक्तसिद्धास्वरूपोपदेशं पञ्चभिराह

सत्तम अष्टम वग्ग्यु याजी

शाजी चौरघोष महाघोष ।

शाता देवी भजनसमाजी

संहिति वन्न कमपरिपोष ॥ ९ ॥

अकारान्ता भान्ता वर्णाः पूर्वं नियुक्ताः,
 मकारश्च स्पर्शत्वात्मना रूपेण संनिपत्योपकारी
 अन्तरङ्गः — इत्येकैकस्य रावरूपतायामवसाने
 बिन्दुरूपेण नियोजितः यतः प्राणस्य बीजभू-
 तस्याकारस्य अपगमादस्वरो मकारः ‘अनु-
 स्वार’ इत्युच्यते — इति पूर्ववृत्तान्तः, यादयश्च
 मेलापाङ्गत्वेन परिणामापरिणामरूपतया निरू-
 पिताः, शादयश्च त्रयो वर्णा अघोषाः, हकारश्च
 महाघोषः, एवमेते यादयः शादयश्च वर्गद्वय-
 स्थाः शाक्तीभिर्देवीभिर्व्याप्ताः, — इत्येतद्वर्णोपा-
 सया शाक्तधाम आसाद्यते, संहारवर्णश्च क्षकारः
 स्वतश्चतुष्कलत्वात् अन्यवर्णपोषणं नाभिलष्य-
 ति — इति शाक्तसिद्धानां वर्णक्रमः ॥ १ ॥

अथ आसामेव धामक्रमः

अक्यापीठाशाकिनपसरि

अष्टिरूप्यु वपुदरि शेत ।

उदयु भजि ऊधिअध खसरि
थानथान विश्शमु परिशेत ॥ २ ॥

कुलपम्माकन्दानाभिसरा
ऊदवहाक्कप्पदपरसिद्ध ।

सुमरसुवत्रतान अप्रसरा
बिन्दुशण्यु अधपसरसमिद्ध ॥

(युगलकम्)

एकपीठजा शाकिनी अष्टभी रूपैः श्रेष्ठसं-
ख्यामापन्ना ऊर्ध्वाधोऽभ्यस्तस्थाने विश्राममा-
कारयति, तानि च स्थानान्यष्टौ यतो जन्मा-
धारात् कन्दानलपरिसरात् नाभिनलिन्याश्चो-
र्ध्ववाही उदयोऽवसाने विश्राम्यति, हृत्कवा-
टान्तः तथा वक्रताल्बोः स्थितिरूप ऊर्ध्वाधोग-
तिनिरोधेन त्रयाणामन्तरूर्ध्वाधःप्रसरेण विश्र-
मः बिन्दुचक्रमूर्धचक्रयोश्च स्थितिं कृत्वा योऽप-
वेष्टनेन उदयः सोऽधोगतिसमृद्धः—अधोगत्या

कुलप्रवेशेन तदाप्यायनेन समृद्धिदः, परास्थाने
विश्रामात् ॥ २ ॥

उक्तार्थमेव विभज्याह

चन्दाने लम्पिकरसपाने

अण्डविकासे विश्रम बिन्दु ।

नाभीपाचकशक्तिपमाने

मावासी रेत कन्दि बिन्दु ॥ ३ ॥

विन्दौ यदा स्थितिः तदा ऊर्ध्वस्थचन्द्ररस-
पानप्राप्तिर्भवति — इति शेषः, चान्द्रो धामप्र-
काशः, अण्डविकासेन च विश्रमं विन्दस्व —
इत्यसामान्यः सौरो धामप्रकाशविशेषः, नाभौ
जाठरस्याग्नेः पाचकत्वमूष्मणः — समस्तकाय-
व्याप्तावपि जाठरे एव हठपाकस्य संभवात् —
इति बाह्यः, एवं त्रिधामक्रमः कन्दे समस्तवै-
न्दवकलानां प्रत्यस्तमयः — इत्युक्तम् आमाव-
स्येन धर्मेण, इति निवासधामक्रमः ॥ ३ ॥

संवित्क्रममाह

अमाकलामलेव्यानु परावेन

सेतुबन्धमागे पविशेत् ।

अष्टि उदयु चन्दगलावेन

शाता कुलदेवी परिशेत् ॥ ४ ॥

विन्दोः कवाटतटाद्वा उत्थाय पश्चाद्भागस्थ-
सेतुमार्गेण प्रविश्य परास्थाने विश्रमः, एवम-
ष्टावपि उदिताः व्यानप्रसरस्थस्य सर्वतः कुल-
पिण्डस्य जीवनमन्त्यया अमया कलया व्याप्नु-
वन्ति, इत्यर्थः—इति शाक्तानां संवित्क्रमः, य-
तोऽष्टभिरप्युदयैश्चन्द्रस्यैव द्रावणं भवति, स च
परतः कुलपिण्डस्यात्मनः परानन्दचमत्काराय
पर्यवस्यति—इति शाक्तसिद्धास्वरूपम् ॥ ४ ॥

अथ शाम्भवसिद्धाः

अस्सरुजनभेद्युरञ्जीजि

रौद्रवामजेठयुअम्बेत ।

चाकलु अन्त्यवन्तु सन्धीजि

शाम्भवपशमदशाखम्भेत ॥ ५ ॥

यथैव अस्वरः कलाभेदेन चतुर्धा संधीयते,
रौद्रादिभिश्चतसृभिस्तथान्त्यवर्णः क्षकारः सं-
हारार्णश्चतुष्कलः ककारषकाराकारविसर्जनीयै-
र्विभज्यते, कथम् ? इत्याह — शाम्भवीः प्रशम-
दशाः स्कम्भित्वा विदार्य अन्तः प्रवेश्य, इति
शाम्भवसिद्धानां वर्णक्रमः ॥ ५ ॥

अथ संवित्क्रमः

ज्ञानक्रियारश्मीनविलापक

शिवशश्वीआपाकवलीत ।

आनन्दसअजबोधसगासक

एशाम्भवसिद्धाकवलुवलीत ॥ ६ ॥

ज्ञानक्रियाप्रसराणां द्वादशगतानां समं सर्वा-
सामेकक्षणे एव विलापिका—इति बहुवचनसं-
ख्यासामर्थ्याल्लक्षितम्, एकैकशो हि वृत्तिविलापः

सदा सर्वजनीन इति न योगाङ्गम्, एवं समूह्य विलापोक्तिरियम् – बाह्यविषयाणां विलापात्, तथा शिवशक्त्यात्मनां प्राणापानयोरात्मनश्च विकल्पविकल्प्यमानानामकल्पनेन अप्राणभूमौ प्रत्यस्तमयात्, तथा आनन्दस्य परस्य विमर्शस्य विलापनं बोधैकमात्रभूमिकायामावेश इत्यर्थः, अवसाने चतुर्थभूमिकायां च बोधस्यापि परस्य ग्रासः, एभिः कवलैश्चतुर्धा शाम्भवसिद्धाः सिद्धिभाजो भवन्ति, इति तासां संवित्क्रमः, ‘प्रवेशश्च धामक्रम’ इति शाम्भवसिद्धास्वरूपम्, एवं झटित्युद्धाटितचक्षुषः स्वलक्षणविषयम् यदालोचनाज्ञानं तज्ज्ञानसिद्धानां ज्ञानम्, ‘इदमित्थं अनित्थं नानित्थं किन्त्वित्थम्’ इति यः परामर्शः स एव मन्त्रसिद्धानां मन्त्रः, वेद्यवेदकसामरस्यं मेलापसिद्धानां मेलापः, मातृमानमेयानां विभागो यत्र चिद्धान्नि गलति तदासादनरूपः शाक्तक्रमः शाक्तसिद्धानां विश्रामः, ‘सोऽपि याति परे धाम्नि अस्तम्’ इति

तच्छाम्भवसिद्धानां धाम, किंच ज्ञानसिद्धि-
भाजो देवताज्ञानस्य पराकाष्ठाप्राप्त्या, मन्त्रसि-
द्धिभाजश्च मन्त्रसिद्धेः पराकाष्ठाप्राप्त्या, मेलाप-
सिद्धिभाजश्च मेलापफलविश्रान्तेः पराकाष्ठा-
प्राप्त्या, शाक्तसिद्धाश्च शाक्तोदयस्य प्रान्तभू-
मिकावलम्बनेन काष्ठाप्राप्तदशायां, शांभवसि-
द्धाश्च अलंप्राप्तवृत्तिपर्यन्तभूमिकासंस्पर्शेन ए-
कस्मिन्नेव धाम्नि सममेककालमेव विश्रान्तिम-
नुत्तरामेव आपद्यन्ते ॥ ६ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे

अष्टम उदयः ॥ ८ ॥

अथ नवम उदयः ।

अथ मकारदेवतायाः पञ्चषष्टितमतामपाक-
र्तुमाह

वामेश्यु पञ्चवाहगुने

सिष्ट्याज्यु मूलापरिभोग ।

मङ्गलपञ्चहृष्टकमेनगुने

सा अकै पूजुजिभिन्नोघ ॥ १ ॥

उक्तवत् वामेश्वरीभिः पञ्चभिर्विभागेन अधिष्ठिता द्वादशवृत्तयः षष्टितामापद्यन्ते, मूलजाभिस्तु सृष्ट्यादिभिश्चतसृभिः सह चतुष्पष्टिर्भवन्ति, इति — मकारदेवी पञ्चषष्टितमा कथं तन्मध्ये भवति, सा हि महौघमतिक्रम्य भिन्ना सिद्धौघे पूज्यते ॥ १ ॥

अत्रैव पक्षान्तरमाह

अष्टपीठ अष्टव-अष्टगुने

अष्टाष्टे चुअष्टमहौघ ।

तोवेत पञ्चहृष्टकमेनगुने

साआदिअन्तनायकसिद्धौघ ॥ २ ॥

अष्टभ्यः पीठेभ्य एकैकस्मात् अष्टौ अष्टौ शाकिन्य, इति — चतुष्पष्टिरेव भवन्ति, तथापि मकारदेवी कथं पञ्चषष्टितमा भवति, यतः सा

शाकिनीचक्रस्यादिकोटिप्रान्तकोटिगतापि पृ-
थग्भूते सिद्धौघे एकैव पूज्यते, तस्याश्च मका-
ख्यातिः — इत्यसमीचीनम्, यतः मकारः पञ्च-
विंशतितमायां[म्यां] भूमिकायामुपपन्नः, इति
त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपाती कथमुच्चित्य मकारदेवीमे-
नुधावति — इत्युक्तप्रायम्, वृन्दक्रमे च वर्णक्रः
मसंख्यासाम्येन वक्तुमवशिष्यते इति ॥ २ ॥

तं प्रकारान्तरेण युगलकेन आह

पंचदहि शिवशक्ति पकारे

ह्रस्वदीघ पलत्युयौराउ ।

सन्ध्यक्षर अष्टेदुगजारे

यमबिन्दाज्यु अष्टियथावु ॥ ३ ॥

ए अक्क बीहकाभ्युत्रे त्रीहि

सहिते चुहष्टक परिभावु ।

पल्यवन्नज किशीयनिरीहि

पंचहृष्टमरुभूमुचावु ॥ ४ ॥

(युगलकम्)

आदिवर्ण एव सर्वत्र प्रसृतः, स च शिव-
व्यात्या पञ्चभिर्ह्रस्वैः शक्तिव्यात्या पञ्चभिर्दीर्घैः
प्लुतैश्च – इति पञ्चदश स्वराः, तथा सन्ध्यक्षराणि
चत्वारि नित्यदीर्घत्वात् दीर्घप्लुतभेदेन अष्टौ
भवन्ति, तथा यमैः कुं खुं गुं घुं इति चतुर्भिः
तथा अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानी-
यैश्चतुर्भिः, इति पराश्रयैरष्टभिः – इत्येकत्रिंश-
त्स्वरजातीयाः, तथा च मातृकावर्गाः पञ्च पञ्च-
गुणाः य-शवर्गौ चतुर्गुणौ – इति त्रयस्त्रिंशत्,
उभयतश्चतुष्पष्टिः, एवमेतानतिक्रम्य पञ्चषष्टि-
तमः प्रलयवर्णः संहारार्णः क्षकारः मरुभूमिम-
नुच्चार्यामनाख्यां गलितप्रमातृप्रमाणप्रमेयां स-
त्तामात्रानुभवगम्यां दशामनुप्रविष्टः, इति –
वृन्दक्रमस्य प्रतिपदोक्तवर्णव्याप्तिः । इति वृन्द-
क्रमे महौघः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ सिद्धौघ-मानवौघ-शिष्यौघानाह्

हरशिरुजिनगङ्गि अवतारन

ताजानु मङ्गल पीठदिशान ।

सा मानवौघ त्रिस्थान कुलारन

भानुपाद अष्टन शिष्यान ॥ ५ ॥

श्रीमङ्गलैव पीठदिशामवतारपात्रम्, यथा –
हरशिरः स्वर्नद्याः, सा च सिद्धौघरूपा मानवौ-
घनेत्रराज्ञी ह्रस्वनाथेति त्रिरूपस्य कुलारणिः –
कुलस्य ओवल्लीविशेषस्य अरणिः, त्रयाणामग्नी-
नामिव उत्पत्तिस्थानम्, ततश्च मानवौघस्या-
न्ते शिष्यौघाग्रणीर्भानुपादः अष्टानां शिष्याणां
प्रभुः, यन्मध्याद्राज्ञी ईशानाख्या स[म]दन्तं
पारम्पर्यनिदानम् ॥ ५ ॥

तदेव प्रस्तौति

अष्टमूचीमहद्युयाखेत

व बम्मु पजापतीन निखिलान ।

अरुणोदयु दिङ्मण्डल ता खेत

भानु विकासक शिशुकमलान ॥ ६ ॥

यथा महादेवः अष्टानां मूर्तीनां विकासकः,
ब्रह्मा वा तावतां प्रजापतीनाम्, अरुणोदयो वा
तावतो दिङ्मण्डलस्य, तथैव भानुः — श्रीचक्र-
भानुः शिष्यकमलानां विकासकः, इति ॥ ६ ॥

एनमेव आयातिक्रमेण गुरुक्रमं स्तौति

इतय ओवल्लीन परम्पर

दीपमाला जन अन्धाकार ।

धमित धाम उदयेत निरन्तर

दिशिपायवतु अविकार ॥ ७ ॥

एतादृशी ओवल्लीनां परम्परा उदिता सती
दृश्यते, सा च निर्विकारा उपायसरणिः, अन्ध-
कारे दीपमालेव स्वपरप्रकाशिका द्योतते, इति—
सिद्धौघ-मानवौघ-शिष्यौघाः ॥ ७ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे

नवम उदयः ॥ ९ ॥

अथ दशम उदयः ।

अथ महाक्रमस्य अवतरणिका
अवतारेनस महकमपूजनु
इमभजगुरुकमपायाय ।
समयपतितु वोतु तथ सूचनु
रायसपत्तयाखेतरानाय ॥ १ ॥

तदिदं महाक्रमस्य परिकरतामाप्तम् उपदि-
ष्टम्, इदानीं तस्य समयपतितं सूचनं प्राप्तम्,
यथा — राजपरिकरालोकनेन राजदर्शनप्रतीतिः
॥ १ ॥

अथ कथनपूजनसंक्रमाणामन्योन्यानुप्राण-
नेन निरूपणामाह

वाचक वाच्य ज्ञानचि विञ्ची
अक्केसज्जे अन्तरदिश कित्त ।
कथन पूजन सङ्कमन्यि विञ्ची
भावी वन्न धाम संवित्त ॥ २ ॥

शब्दार्थबोधाः परचिद्भित्त्यन्ताः स्फुरन्तोऽपि
 प्रत्येकस्य द्वौ द्वावन्तर्दशयाधिष्ठानं विधत्तः
 इति — त्रयोऽपि त्रिस्वरूपाः स्वरूपेण प्रथन्ते, यथा
 कथनपूजनसंक्रमणानि तादृशा वृत्त्या तेन नेन
 संनिवेशेन अन्योन्यमनुप्राणितान्येव दृश्यन्ते,
 तदित्थम् — वर्णधामसंविदां कथनपूजनसंक्रम-
 णानां सर्वथा परस्परमन्तर्भावो विभावनीयः,
 एकं हि तद्वस्तुतत्त्वं त्रिधा प्रस्तावितम् ॥ २ ॥

अथ चक्रक्रमोद्देशमाह

अकमुअखण्डित-बोध-निधाने

आकस्मिकुकम्मु उब्भावेन ।

अन्दर बहि कुलकौल विधाने

सोये पूजनान पावेन ॥ ३ ॥

अक्रमाखण्डितस्वभावेन चेतनचिन्तारत्नेन
 अकस्मात्स्वात्मन्यननुसंधानेन स्वाभिन्नोद्भावि-
 तभूमिकाविशेषेण, तदनु कुलभूमौ परावा-

क्प्रभावतो जन्मस्थनाडिचक्रादिकरन्ध्रस्थशान्तचक्रान्तचक्राक्रमेण, इति — उभयथां यः परमेशो दिव्यौघे अनुभूय आविर्भावितः, स एव आदिनाथशरीरमाविश्य बहिः कुलकौलभूमौ चक्रक्रमेणैव पूज्यत्वेन परिभाषितः । इत्थं सर्वत्र कुलदर्शनेषु शाक्तो योऽन्तःक्रमेण उदयः स्थितः स एव तत्तद्भूमिकानुभवविशेषैः चक्रचरीरूपमास्थितैः संस्थानविशेषेण पूजितैः स्वरूपप्रथोन्मीलनाय चर्याक्रमेणापि क्रमार्थं उपासितव्यः, तथा चागमः

‘ यस्मिन्यस्मिंश्चक्रवरे तत्स्पर्शाह्लादनिवृत्तिः ।

तदवष्टम्भयोगो यः सैव पूजा विधीयते ॥ ’

इत्याशयेन पूर्वसिद्धानामभिप्रायः ॥ ३ ॥

अथ महाक्रममाह

इच्छादी सिष्ट्यादी शच्ची

योनी पञ्च परा गाहेत ।

सिष्टि समरसो वन्युयच्ची
कमु चव्वेन अवतारुपिशेत ॥४॥

इच्छाद्याः सृष्ट्याद्याः शक्तयस्ता एव पराः
पञ्च योनयः सृष्टिप्रसरान्यावतः अवगाह्य आ-
विश्य षड्विर्गणैरवतारं सृष्ट्वा क्रमं चर्वयन्ति, यतः
क्रमेण तन्मात्रशक्तयः पञ्च तावतीभिर्मरीचि-
भिरधिष्ठिताः सृष्टिक्रमं पारयन्ति, यत इयमा-
दिदेवी परा संविच्छक्तिश्चिदानन्दादिसमुच्छू-
नतां घनतां भजन्ती योनिरूपताम् आपाद्य
महाभूतविवर्तोद्भावेन विश्वप्रसरमारचयन्ती
लोकयात्रां पारयति, ते सृष्टिप्रसराः पञ्च पञ्च-
विंशतिरूपाः पञ्चधा गताः वर्णधामसंविद्रूपाः
पूजासमये वर्णषट्कनियमं नातिक्रामन्ति । एवं
वर्णषट्केन उपलक्षितसृष्टिप्रसरे अवतारभूमिका
वेशेन क्रमार्थः पञ्चधोद्भाषितः, कुण्डलिन्यामा-
वर्तपञ्चकरूपप्रणवाकारोल्लास एव पञ्चात्मक-
विश्वव्यात्या स्थितः कन्दनाभिहृद्रक्रभ्रूमध्य-

पञ्चकविकासेन च प्रथमस्पन्दरूपो धामक्रमः
सर्वेषां व्यञ्जनानामविशेषेण योनित्वेऽपि मुख्य-
तया कवर्गादिपवर्गान्तयोनिपञ्चकस्य पश्यन्ती-
मध्यमयोः तथा घोषण्या घोषस्वभावता नाम
वैखरीपूर्वकोटौ या व्यज्यते, यदाहुः

‘ आकाशवायुप्रभवः शरीरा-

त्समुच्चरन्वक्रमुपैति नादः ।

स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो

वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥ ’

इति घोषत्वेन उपपद्यते, तथा घोषण्या सह
तस्या एकस्या द्वित्वेन आसां च वाचां चतुष्टयी-
त्वम् इति वाक्चतुष्टयस्य परावागधिष्ठानेन यः
पञ्चधोदयः स एव वर्णक्रमः श्रोत्रादिपञ्चकप्र-
सरेण संवित्प्रसरः, तथा ब्रह्मादिकारणपञ्चक-
प्रसरेण संवित्क्रमः, शब्दादिपञ्चकक्रमेण अर्थ-
क्रमः, इति — निखिलोऽयं संविद्धामक्रमः ।
आसां च सर्वासां परतरचिद्वाप्तिरभेदेन प्रथि-

ता - इत्युपकरणीभूतयोनिपञ्चकमेतद्रूपं बोद्ध-
व्यम्, इति - सृष्टिक्रमः ॥ ४ ॥

अथ स्थितिक्रममाह

तुर्य सुषुप्त स्वानु जागर्यु
ज्ञानसिद्धवज्जेत नीरूपु ।

चौरय विच्यु जग्नी सागर्यु
व्यापोह शवन्युकमरूपु ॥ ५ ॥

तुर्यादिचतुष्टयव्याख्या चत्वारो ज्ञानसिद्धा-
श्चतुर्वर्णमन्त्रैः पूज्यन्ते, तुर्यादिभूमिकाचतुष्टयेन
ज्ञानसिद्धानां चतुर्णां धामक्रमः, यथा स्वरचतु-
याधिष्ठानेन वर्णक्रमः, मयूराण्डरसवत् विश्वग-
भीभावेन योऽङ्कुरितः परमाकाशः स प्रथमो
ज्ञानसिद्धः, प्रथमस्पन्दोदयो यः स द्वितीयो
ज्ञानसिद्धः, इन्द्रियमध्यपतिता चित् निर्वि-
कारा सा तृतीयो ज्ञानसिद्धः, बाह्यप्रसृतवृ-

क्षीनां प्रत्यावृत्त्या स्वात्मनि सामरस्यकारी अ-
 न्तर्मुखो विमर्शः स चतुर्थो ज्ञानसिद्धः, इति —
 सिद्धानां संवित्क्रमः । एते हि स्पर्शरूपरससौ-
 रभाधिष्ठातारः यथायथं घनीभूय वायुज्वलन-
 सलिलक्षितिविवर्ततया प्रसक्ता अपि, वर्जयित्वा
 नीरूपं भूताकाशं, तथा तुर्यातीतं धाम, अप्रसन्ना
 अपि पूर्णस्वातन्त्र्यविभवा लोकयात्रां प्रवर्तयन्ति
 पारयन्ति च, यस्तु पीठपारम्पर्येण पत्रिकाभेदो
 दूतिराजतनयपर्यन्तो युगनाथानां दृश्यते स
 कथमपि सामञ्जस्यं नोपयाति, तथाहि बहि-
 निरूप्यमाणस्य भावस्य यस्य कस्यचिदेकया
 कयापि नामरूपत्वात्संज्ञया भवितव्यम्, इति
 श्रीखगेन्द्र-कूर्म-शेष-मच्छन्दाख्यया चत्वारः
 सिद्धा व्यपदिश्यन्ते । अन्यत्र दर्शनान्तरे कु-
 लाकुलक्रमेण एतत्खगेन्द्रादिनाम्नैव व्यवहि-
 यमाणाश्चत्वारः खगेन्द्राद्याः, तत्कुलाकुलप्रक्रि-
 यया तदनुषक्तदूतिराजतनयानुषङ्गं प्राप्ता इह
 पूज्यतया आरोप्यन्ते, इति — पापात्पापेयं वा-

चोयुक्तिः कथं नाममात्रसाधारण्यमभेदस्य कारणम्, यथा — दाशरथी रामो मुनिवरवाम-
 देवतनयो रामदेवो भार्गवो वा राम ऐक्येन
 व्यवहियन्ते, इति नामैक्येन विप्रलभ्यमाना
 अन्यत्र तथा नामसादृश्येन विप्लवमानाः पूर्वा-
 चार्या नानुगन्तव्याः, यतः — परा संविदेवी
 चतुर्धा सृष्टिस्थितिसंहारानाख्यैर्भूमिकाविशेषै-
 र्विश्वप्रपञ्चस्य प्रवर्तने निवर्तने च कारणम्, सा
 तन्मयीभावाय बहिः क्रमचतुष्टेन तथैव पू-
 ज्यते, तत्र कोऽवकाशः कनिष्ठस्य गुरुक्रमस्य
 पूज्यतायाम्, इति चतुर्भिरेव ज्ञानसिद्धैः स्थि-
 तिक्रमः पार्यते । ननु राजतनया द्वादश ज्ञान-
 क्रियामरीचिक्रमव्याप्त्या स्थितिक्रमस्याङ्गं भ-
 वितुं युक्ताः? सत्यं — किं तु संहारक्रमे मरी-
 चीनां निर्देशो भविष्यति, इति किं पौनरुत्तयेन ।
 अथ स्थितिपूर्वकः संहारो भवितुं युक्त इति
 स्थितिक्रमे मरीचिक्रमस्य निर्देशो ज्यायान्?
 इति चेत्, नैतत् — मरीचिक्रममयी हि जाग्र-

द्भूमिकास्ति वाहप्रथापरिहारेण जाग्रद्भूमिका-
याः स्वरूपं न किञ्चित्संभवति, इति स्थिति-
क्रमे मरीचिप्रसरः स्वतः संभवति, इति पृथक्
निर्देष्टुं न योग्यः, इति — चतुर्धाभाव एव
श्रेयान् ॥ ५ ॥

अथ संहारक्रममाह

ज्ञानशक्त शोभेद्युपसऊ

षड्विधअञ्ज क्रियामयशक्त ।

रुद्रवन्न मतिनाशे खसऊ

सव्वाचारे संहितिमत्त ॥ ६ ॥

सैव शक्तिः ज्ञानशक्तिभेदेन षोढा प्रसृता
क्रियाशक्तिभेदेन षड्विधैव व्यावहारिकी दृश्यते,
तन्मध्यान्निर्विचारां दशमध्यासीना मतिनाशेन
खण्डितैकादशसंख्यामलंकृतवती एकादशवर्ण-
मन्त्ररूपतामापद्यते 'एष एव धामक्रमः' यका-
रादिहकारान्तमष्टसंख्यामाप्ता तदनु क्षकारस्य
संहारवर्णस्य आदिमध्यान्तभूमिकाभिः ककार-

षकार-अःकारैर्विभक्ताभिस्तिष्ठभिः सह एका-
दश भवन्ति, अवसानस्थिता मातृका संहार-
क्रमस्य वर्णक्रमः, बाह्यदेवीनां स्वस्वरूपनिष्ठता
संवित्क्रमः ॥ ६ ॥

अथ अनाख्याक्रमं प्रस्तावयितुमाह

पत्तेकसह अन्तरदश राजि

मूलहृदे सम्यचुखण्ड ।

अकै आदिदेव जगभाजि

तोदश सत्तदशाक्षरचण्ड ॥ ७ ॥

प्रत्येकं सृष्टिक्रमादीनां क्रमान्तरैरन्तर्दशा
संभाव्यते, इति सृष्टिक्रमस्य सृष्टिस्थितिसंहा-
रानाख्यगर्भीभावः, एवं स्थितिसंहारयोः । ननु
कथं 'सृष्ट्यनाख्यं स्थित्यनाख्यं संहारानाख्यं'
च इत्यनाख्यं भिद्यते, एवं युक्तमुक्तमेतत् — यदि
परमेकं स्वतो निरुपाधि सत् उपाधिभिर्विशेष्य-
माणं भेदं गाहते, इति — सृष्ट्यनाख्यादिभेदो-
ऽस्य प्रवृत्तः, स च सृष्ट्याद्यनुषङ्गेणास्पर्शोऽप्येवं

व्यवह्रियते? इत्युक्तम् — मूलेति, मूलहृदे अनाख्यरूपेण तदुल्लास्यमानसृष्ट्यादिक्रमेण सह चतुष्षण्डावभासते, सेयं स्वेन अनाख्यरूपेण क्रमार्थारूपितेन उद्भाजमाना आदिदेवी जगति कुलपिण्डाख्ये त्रयोदशी सप्तदशाणां चण्डमरीचिरुद्योतते, तदिदं सृष्टिचक्रं सृष्टिरूपं सृष्टिमात्रविश्रान्तं, स्थितिचक्रं स्थितिरूपं स्थितिमात्रविश्रान्तं, संहारचक्रं संहाररूपं संहारमात्रविश्रान्तम् — क्रमत्रयस्य स्वरूपमात्रविश्रान्तिरेव अस्ति, न तु तुर्यक्रमगर्भीभावः । अनाख्यचक्रे तु सृष्टिः क्रमगर्भापि सृष्ट्यनाख्यविश्रान्तैव, स्थितिश्च क्रमगर्भापि स्थित्यनाख्यपरा, संहारश्च क्रमगर्भोऽपि संहारानाख्यपरायणः । ताश्च तिस्रः सोपाधिका अनाख्यभूमयः निरुपाधिके मूलभूते अनाख्ये धाम्नि सामरस्यं भजन्ते, एष सृष्ट्यादिक्रमो मूलभूतानाख्यस्वरूपविश्रान्तये पुनराविष्कृतः, इति — तत्परोऽयं प्रपञ्चजातः । अप्रपञ्चक्रमः परः चिन्तनीयः, अप्रपञ्चेऽप्यना-

ख्यक्रमे प्रपञ्च इति — अनाख्यप्रभवोऽनाख्यम-
योऽनाख्यप्रतिष्ठितोऽनाख्यविश्रान्तश्च, इति वि-
भागपूर्वकमविभागविश्रान्त एक एवाग्वण्डचि-
दाभासरूपोऽनाख्यक्रममयो भेदविगलनेन सा-
भरस्यमयो महार्थः । अत्रादिदेव्याः स्वरूपप्र-
तिष्ठानमेव धामक्रमः, रावोदय एव वर्णक्रमः,
रावोपशान्तिश्च संवित्क्रमः, इति — महासंहार-
क्रमः ॥ ७ ॥

अथैषामेव क्रमाणामुत्तरोत्तरं निरावरणधाम-
विश्रान्तिमाह

वाहवाहपञ्चि आकलिते

देव्युषष्टिकलो अनुभावु ।

सिष्टयाद्युचौमूलावलिते

पञ्चहृष्टु निल्लक्षि चावु ॥ ८ ॥

द्वादशापि वाहाः पञ्चभिर्वामेशीभिः क्रमेण
षष्टिसंख्यामापाद्य चतसृभिः सृष्ट्यादिभिर्वलि-
ताश्चतुष्षष्टिसंख्यां भजन्ते, इति चतुष्षष्टितमां

[११ श उ०] श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचितः १२१

भूमिकामुल्लङ्घ्य तदवसानरूपः पञ्चषष्टितमो
महार्थो भूमिकाविशेषं सर्वविश्रान्तिस्थानसाम-
रस्याय वाञ्छति, इत्येष महाक्रमः ॥ ८ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
दशम उदयः ॥ १० ॥

अथ एकादश उदयः ।

अमुमेव महाक्रमं संवित्क्रमेण उक्त्वा पृथ-
क्पृथगुपास्यत्वेन धामक्रमेणाह

नाख्य शक्त शमिची चिद्धामि

पञ्चभास शिवाति आय ।

सहजु सभावु एहु निद्धामि

पलयोदय आकस्मिक भाय ॥ १ ॥

सेयमनाख्या शक्तिश्चतुर्धा स्वविस्फारं प्रत्या-
हृत्य स्वयमेव चिद्धाम्नि विश्रान्ता सती सं-
वित्क्रममाविष्टापि संवित्क्रमधामक्रमयोरवियो-
गित्वात् धामक्रमेण पुनरपि भासाक्रमेण उदि-

याय, अयं हि वस्तुधर्मो निरुपाधेर्निर्धाम्नः पर-
ब्रह्मसत्तायाः — यत्प्रलय उदयानुगत उदयश्च
प्रलयानुगत इत्याकस्मिकौ प्रलयोदयावेकवारं
भवत एव ॥ १ ॥

एतदेव अनुभावयितुमाह

अकलिपरमनभा उयवाजि

विश्वपपञ्चु क्रमाथु क्रमोन ।

पर्यन्ति निजपद शमवाजि

कमुअकमुरेउ भासावोन ॥ २ ॥

परमनभस्त उदितया आद्यक्षरकलया विश्व-
प्रपञ्चमयः क्रमार्थः कलनां प्रापितः साक्षात्कृ-
तश्च, पुनः पर्यन्ते निजे पदे शाम्यन्त्या एनं
क्रममक्रमीकृत्य पुनरपि भासाक्रमेण तद्वत्
भासितम्, इति संगृहीतोऽर्थः ॥ २ ॥

तं भासाक्रमं वर्णसंख्यया नियमयति

रविगतभासावाहसमासेत

चौत्रियअक्केनचौरोचक्क ।

धामतिन्नयुजालाकुलभासेत

अष्टादहचुद्दहनवअक्र ॥ ३ ॥

चत्वारो हि अस्मिन्भासाक्रमे सकलासकल-
निष्कलानिष्कलपराख्याः क्रममहाक्रममवभा-
सयन्ति, तत्र सकलक्रमे द्वादशधा चक्रिणीनां
संख्यानियमः, प्रतिचक्रिणीमन्त्रे च अष्टादश-
संख्यावच्छिन्नो वर्णनियमः, सकलनिष्कलक्रमे
च षोढा चक्रिणीनियमः यत्र चतस्रः सकल-
क्रमवदष्टादशार्णाः द्वे च चतुर्दशार्णे निष्कल-
वत्, निष्कलक्रमे च तिस्रश्चक्रिण्यश्चतुर्दशार्णाः,
परे च क्रमे एकैव कुलविद्या नवार्णा—इति
चक्रिणीनां तन्मन्त्राणां च संख्यानियमः, ततश्च
धामत्रयी स्वरूपोद्दीपनेन प्रथां गच्छति इत्युक्तं
'धामेति' यतः सौर्यः स्वरूपेण द्वादशैव ऐन्द-
वीनां षोडशानां मध्यात् दश जाज्वलदाग्नेय-
नाडीदशकेन आत्मनि सामरस्यं नीताः, इति
षट् सकलनिष्कला एव अवशिष्यन्ते, आग्ने-

य्यश्च तिस्रस्तापनीकरालालेलिहावसानभूताश्च-
ण्डतरा निष्कलगताः, इति धामत्रय्या त्रयः
क्रमा व्याप्ताः, परश्च क्रमो निर्धामधामा शान्तो
निर्वाणनेदीयान् न धामभिः स्पृश्यते, इति
धामत्रयं ज्वालाकुलं प्रत्येकमावेशेन भासयित्वा
साक्षात्कृत्य अष्टादशभिः चतुर्दशभिर्वर्णैर्नवा-
र्णैव प्रथते ॥ ३ ॥

अथास्यैव निर्धामतामाह

अग्नीषोमवलित बिन्दुकला

शब्बीह षोडश शशिसम भावु ।

द्वादश सूर्यकला दश अनला

सोपञ्चहृष्टु निधामि चावु ॥ ४ ॥

बिन्दोरधः कालाग्निप्रतिबिम्बेन ऊर्ध्वं कुण्ड-
लिन्याश्च चान्द्रमससंदोहेन नित्यमग्नीषोमम-
यता, तस्य दश-षोडशकलासंग्रहेन षड्विंशति-

पं० ३ ख० पु० पार्श्वक्रम इति पाठः ।

पं० १३ क० पु० कन्दाग्निप्रतीति पाठः ।

कलावत्त्वम्, सौरधाम्नश्च द्वादश कलाः, षोडश
चान्द्रमस्यः, दश आग्नेय्यः इति – चतुष्षष्टिकलं
धाम पञ्चषष्टितमे निर्धाम्नि निमज्जति, इति भा
साक्रमस्य धाममयस्य निर्धामपदे प्रवेशः ॥४॥

एतदेव निगमयति

विमलमकुर सामाजी

यत्याभयन कमाकम सेय ।

प्रशमुभजितथपद अमलाजी

शून्यं कृत्वा पुनरपि तेय ॥ ५ ॥

सैवं रूपा चित् तस्मिन्पदे अम्लानैव प्रशमं
भजते, कुतः? इत्याह – यत्या इत्यादि, [यत्र]
विभिन्नस्वभावौ क्रमाक्रमानुदेतः तस्मिन्सर्वा-
द्वयमये धाम्नि शाम्यतीति, सा च कीदृशी?
इत्याह – विमलेति, विमलमकुरे निर्मलदर्पणे
प्रतिबिम्बागततत्समदर्पणसमानेति, तदेतत्सं-
कलितविकलितगणितप्रक्रियाङ्गं दृष्टान्तमाह –

शून्यमित्यादि, गणिते हि शून्यादेवोपक्रमः
पुनश्च तत्रैव प्रत्यापत्तिः, इति भासाचक्रम् ॥५॥

अथ समयेश्वरीप्रक्रियामाह

समयेश्वर अकैकमपञ्चक

वन्नविभागे विधिलोपान ।

पूरक अभिमतवस्तुविधायक

पूनाहुतयाखेत होमान ॥ ६ ॥

इष्टस्य मात्रस्य प्रसरस्य यदुक्तं फलं तस्य
निष्प्रत्यूहताविष्कृतये समयविद्यावतारावसरः,
अन्यक्रमेषु तु समप्राधान्यभावात् प्रतिचक्रं
समयविद्योपदेशो दृश्यते, अस्मिन्श्चातिनयसार-
सर्वस्वे क्रमार्थे यच्चरमस्थानं तत्रैव सर्वेषां क्र-
माणां विश्रान्तत्वात् तस्यैव प्राधान्यात् एकैव
समयविद्या, सा च भिन्नभिन्नक्रमोक्तफलानां
प्रपूरणी, इति क्रमगर्भैव तत्तत्क्रमार्थभेदेन अ-
हङ्कारान्तेन वर्णयत्ताविभागेन कल्पोक्तफलविशे-
षस्य लोपनिवारणेन अर्थसाधनी इति पूर्णाहु-

तिरिव, यथा पूर्णाहुत्या सर्वान्कामानवाप्नोति,
इति मीमांसाग्रन्थः — पूर्वोपकृतहोमार्थस्य अपू-
र्वफलनिष्पत्तये यथा पूर्णाहुतिः फलप्रदा, तथे-
यम् ॥ ६ ॥

तदेव आह

सिष्टिसमय.....हअस्त्रे छन्दि
दुएवन्त्यु कमलजु भक्षेय ।
पञ्चदहेयथितिमय सुरन्दि
नाभीपम्मनाभु..... ॥ ७ ॥

गासुकरि बिन्दिवा तेउ
सतिकखहसुभगङ्कुर शिवशिव ।
सव्वसिद्धि.....
नेत बाह्यभासासमय सदाशिव ॥ ८ ॥

गासुकरि विन्दिरिञ्जी भावेउ

..... ।

.....

..... ॥ ९ ॥

(तिलकम्)

सैषा अनाख्यसमयेश्वरी समया भगवती
महास्त्रेण प्रथमेन वर्णद्वयेन कन्दात्कमलोद्भवं
भक्षयति — उपासकानां स्वस्वरूपावाप्तिप्रतिरो-
धकभावमस्य कमलजस्य अपसारयति, तथा
अन्यैः पञ्चदशभिर्वर्णैः स्थित्यनाख्यसमया ना-
भिस्थानात् पद्मनाभं विष्णुं तनूकरोति — स्वर-
न्द्रे मध्यमे नाडिक्रमे अस्यापि प्रतिरोधकाभावं
विधत्ते इत्यर्थः, एकोनसप्त[ति]भिर्वर्णैः संहाराना-
ख्यसमयेश्वरीमध्यात् हृत्परिसराद्गुद्रं निहन्ति —
तद्वदेव निष्प्रतिरोधं विधत्त इति यावत् । सैव
शुद्धानाख्यसमयेश्वरी वर्णद्वयेन वक्रादीश्वरं
श्लथयति । भासासमयेश्वरी च भवन्ती द्वाद-

[१२ श उ०] श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचितः १२९

शभिः पश्चिमैर्वर्णैः बिन्दोः सदाशिवमपसार-
यति, एवमेषा शतार्णा विभक्ताप्यविभक्ताः
सर्वसिद्धिऋद्धीर्भावयित्वा सौभाग्यकरी भवति,
इति शिवम्, शिवमित्याश्चर्यम् । इति समयवि-
द्यायाः कारणपञ्चकग्रासः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
एकादश उदयः ॥ ११ ॥

अथ द्वादश उदयः ।

तदेतत्सदातनं सर्वजनीनं सुप्रकटं प्रत्यभि-
ज्ञायताम्, इत्याह

एव विभागे चिदपरिशीजि

चेतन परशुयमान मनेत ।

विषयछायचिम्मय जाजीजि

देवीवप आवशु भजेत ॥ १ ॥

अनेनोक्तचक्रचक्रेश्वरीविभागेन सृष्ट्यादिक्र-

मगर्भेण सर्वाकारं वस्तुतश्चित्स्पर्श एव प्रतिपा-
दितः, तत्र चेतनस्पर्शमात्रमेव सारं मन्तव्यम् ।

ननु तत्तच्चिद्भूमिकानां समविषयावेशो दृश्यते ?
तदर्थमाह — विषयेति, छायामात्रेण संविदाविष्टो
विषयोऽस्ति सोऽपि चित्परमार्थ एव भावनीयः,
कथम् ? इत्याह — देवीति — देवीवपुषि आवेशं
विधायेत्यर्थः, यतः समस्ता इमा लोकयात्रा
भिन्नाभिन्नाः — संहतविभक्ताः पदार्थानां वहि-
रुद्धुरकन्धरतया स्वसामर्थ्येन स्वरूपस्य अभा-
वात् न संभवन्ति भावे वा अन्योन्यं भावस्वभा-
वविरोधश्चित्परमार्थत्वात् चित्संबन्धेन चिदावे-
शेन चित्परमार्थतया चिद्विश्रान्त्या ताः प्रति-
ष्ठां प्रतिलभन्ते — नान्यद्भावस्वरूपं किञ्चित्सो-
पज्ञं समस्ति, इति चेतसि विश्रामयितव्यम्॥१॥

तत्र प्रक्रामणीं युक्तिमाह

ऋदयाउसमेलो सम्मज्जि

योयो क्षवनोहिइ पदाथु ।

भुत्तेसतिलाडन सापज्जि

अजगर वित्तबडो परमाथु ॥ २ ॥

वस्तूनां प्रातिस्विकस्वस्वरूपसतत्त्वसारं हृद-
यमुच्यते, तच्च अनश्वरं चिन्मात्रमेव पर्यवस्यति,
यो यः पदार्थ आत्मनो योगाय अभ्यर्थ्यते तस्य
तस्योक्तवद्भृद्यमेलनायां स्वात्मना सह साम-
रस्यं स्मरणीयम्—वेद्यस्य यः परमार्थः स वेद-
कपरमार्थसतत्त्व एव लक्षणीय इत्यर्थः, तस्य तु
आत्मसात्क्रियमाणस्य भावस्य भावाभावसा-
मरस्येन तद्ब्रह्मधृतया पुनः पुनरभिनिवेशो न
युक्तः, यतः अजगरव्रतं नाम परिपूर्णः प्रमातृ-
धर्मः, स एव च सुधियां परमार्थत्वेन सर्वप्र-
यत्नेन अवलम्बनीयः ॥ २ ॥

ननु भवभीतैस्तद्भयनिवृत्तये गुरुमुखदृशा
पूजाक्रमेण अभिनयोपायः कश्चित्पारम्पर्यप्रवृ-
त्तोऽभ्यर्थनीयः, तत्र कः प्रसङ्गः संविच्चर्चानाम्,
भवता हि

‘तिलस्त्रायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी ।

तिलभुक्तिलदाता च षट्तिली नावसीदति ॥’

इति वत् सर्वव्ययीकरणेन समस्तेतिकर्तव्यतासु
चिन्मात्रमेव उपकरणीकृतं, तत्कथं विश्राम्यति ?
इत्याशङ्क्याह

भागविभाग्यु चक्रपवेशे

अक्वथे चिन्मय कालिशरीर ।

पूजथिय्य ऋदृपदआवेशे

नित्यसमाधाने हारीर ॥ ३ ॥

यथा गुरुमुखं ‘चक्रचक्रेश्वरीणां चर्या अख-
ण्डिता यतमा यतमा पूजनाय स्थिता तां तथैव
पारयन्नेकस्मिन्नतिवितते कालिशरीरे पर्यवसाय-
येत्’ इत्युक्तम्, भागेति भागविभागैस्तत्तच्चक्र-
प्रवेशेन सा सा पूजा उक्तवद्धृत्पदावेशेन नित्य-
समाधानेन निरुपाधौ चिन्मये वपुष्यन्तरङ्गतया
भावनीया, इति नावधीरितं किञ्चित् ॥ ३ ॥

इदमेव च परम्परायातं निष्ठासतत्त्वं सर्वपी-
ठेषु पीठचरीणाम्, इत्याह

भावस भोगु चिद्विषयीकरनु
खेचरीन एहु वल्लभठावु ।

चहेत करन भैरव आलीवनु

आलिङ्गनुपत्तस निभावु ॥ ४ ॥

भावस्य भोगः कः? इति संदेहे – चिद्विषयी-
करणमात्रमेवोपभोगार्थः परम्परायातः, तदेव
खेचरीणां वाहदेवीनां वल्लभं स्थानं, ताश्च वाह-
देव्यः किञ्चित्किञ्चिद्वैषयिकमास्वाद्य चिद्भैरव-
समर्पणं कुर्वन्ति, यावदन्ततः स्वात्मसमर्पणेन
तं परित्यज्य विश्रामयन्ति, इति विषयभोगो
निष्ठास्थानम् ॥ ४ ॥

एतदेव आशास्यतमं मन्यमान आह

निदुमुदितो गुरुवयन विसामेत
कमुसेवेत अक्क मुरजेत ।

भावुभावुऋदयि विश्शामेत

क्षवुसव्व लाडनवज्जेत ॥ ५ ॥

एवं नित्यप्रमुदितो गुरुवरसंप्रदायं हृदि विश्राम्य, क्रमस्पर्शपुरस्सरामक्रमे विश्रान्तिं मन्यमानो भावं भावमात्मसात्कृत्य बाह्यभावाभिष्वङ्गं परिहृत्य सर्वं प्रकामयस्व ॥ ५ ॥

एतदेव आशंसनीयं मन्यमान आह

नित्यसमाधाने डलवाने

चर्याचर्यकमे उक्किष्ट ।

लौकिलोकोत्तर वसवाने

एहु कमथु भजीव नयनिष्ठ ॥ ६ ॥

प्राचुर्यप्रवृत्तेन सततावधानेन चर्याचर्याक्रमेण उत्कृष्टसिद्धिभाजः लौकिके लोकोत्तरे च मार्गे वर्तमानाः इत्थमेव सर्वाकारं क्रमार्थं भजन्तु नयनिष्ठाः ॥ ६ ॥

विस्मृतं चैतत्सर्वेषाम्, इत्याह
 चुद्दहभूतसगगतोयत्ति
 भुवनिसदितु महाथु थ्योह ।
 सन्दसव्युगतसव्वे सउत्ति
 महाजन येन गुरुमुखपथ्योह ॥७॥

चतुर्दशसु लोकेषु चतुर्दशविधस्यापि भूत-
 सर्गस्य सदातनोऽयं महार्थनामा स्वरूपापरप-
 र्यायः चित्प्रकाशोऽपरिहार्यः सुप्रकटस्थितः, स
 च सर्वेषां भावावेशेन स्मृतिपथादपसृतो – नष्टः
 स्थितः, ते तु महाजनाः – येषामित्थं गुरुमुखमा-
 विर्भूतम्, इति सप्तभिर्महार्थस्वरूपं परिशीलितं
 यः स्पर्शमरीचीः सर्वरोमाश्रया उद्बोधयति, सोऽयं
 मध्यमे धास्त्रि एकरसीभूतो नवचक्रीविषयः
 संप्रदायोऽन्योन्यानुप्राणनेन प्रकाश्यते, तथा
 पीठचक्रे तन्मात्रव्याप्तिः भूतव्याप्तिः पञ्चवाह-
 व्याप्तिश्च – इति त्रिधैव, पञ्चवाहे महाक्रमसृ-
 ष्ट्यादिविश्रान्त्या सह करङ्किण्यादिमुद्राव्याप्तिः,

वृन्दक्रमात् पञ्चप्रकारदेवताव्याप्तिश्च — इति
 त्रिधैव व्याप्तिस्थितिः, प्रकाशानन्दमूर्तीनां रवि-
 शशिहुतवहरूपाणां मनोबुद्ध्यहंकारैः सत्त्वरज-
 स्तमोभिः सृष्ट्यादित्रयेण — इति त्रिधैव व्या-
 प्तिस्थितिः, वृन्दचक्रे देवतास्तावत्पीठाष्टकाश्च-
 तुष्पष्टिः, तासां चतुष्पष्टिः सिद्धयः संविद्भूमि-
 कारूपाः यतः पञ्चवाहव्याप्त्या प्रत्येकं द्वादश-
 मरीचीनां षष्टिभावश्चतस्रश्च मूलदेव्यः, इति —
 चतुष्पष्टिश्चिद्भूमिकास्तासाम्, इति संविद्भूमि-
 काव्याप्तिः, तथा कला अष्टात्रिंशत् वैन्दव्यश्च
 षड्विंशतिः, इति — चतुष्पष्टिभिर्धामकलाव्या-
 प्तिः, ह्रस्वदीर्घप्लुतैः पञ्चदशभिः सन्ध्यक्षरैरष्ट-
 भिर्यमैश्चतुर्भिरेवमेकत्रीभूय व्यञ्जनैः सह चतु-
 ष्षष्टिभिर्वर्णक्रमः, इति — मकारदेव्या उक्तप-
 ञ्चवाहादिचक्रपञ्चकेन महाक्रमचतुष्टयेन, इति
 नवधा, तथा भासाक्रमचतुष्टयेन समयेश्वर्या
 विभागपञ्चकेन च, इति नवभिरेव च, इति — म-
 यूरण्डरसवत् सर्वैरन्तर्गर्भितायाः समयस्थितिः,

महाक्रमभासाक्रमसमयेश्वरीविभागानां चा-
न्योन्यं सर्वप्रकारमविभागः — इत्येकरंसीभूतः
सर्वोऽयं परापरश्चिद्रसः परतरे चिद्वाग्नि सामर-
स्यमुपयाति, इति — निगमितोऽर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
द्वादश उदयः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदश उदयः ।

अथोच्चित्य कांचिदितिकर्तव्यतामाह
गुरुमुख चि यिद फलतिवातो
कथ पूजन सङ्क्रम अविवाद ।
एक कालु एक पदिपातो
चोदस्यु पूजनुमर्याद ॥ १ ॥

सिष्टि परौघे थित दिव्यौघे
संहित सह ओघे सिद्धौघ ।

मानवौघ नाख्यपति भोगे

पीठभास समयु पञ्चौघ ॥ २ ॥

गुरुमुखं यदि तव फलप्राप्तिपर्यन्ततो निर्वि-
वादतया एककालमासादितसंक्रमणपूजनक-
थनैः संमुखीभूतम्, ततो गुरुवदनैकप्रतिष्ठानि
त्रीण्यपि संभवन्ति । तत्रैवं सति तस्मिन्प्रसन्ने
त्रीण्यपि एकवारं फलन्ति उत क्रमेण ? इति
संदेहे निश्चयोऽयम् — गुरुतः संक्रमणोत्तरकालं
कथनप्राक्कोटौ चतुर्भिर्दिवसैः पूजनोपदेशः पा-
रणीयः, इति मर्यादा नोल्लङ्घनीया, तत्र चास्मा-
कमित्थं गुरुमुखं — पीठचक्रपूजापूर्वकं परौघो
गुरुक्रमः सृष्टिचक्रं भासाक्रमः समयेश्वरी पूज-
नीयेत्येको दिवसक्रमः, द्वितीयेन तद्वत्पीठचक्रपू-
जापूर्वकं दिव्यौघो गुरुक्रमः, स्थितिक्रमश्च भा-
सासमयेश्वरीभ्यां सह उक्तवत् पञ्चप्रकार एव
यागः, तृतीये दिवसे पीठचक्रे महौघो गुरु-
क्रमः संहारक्रमो भासासमयेश्वरीद्वयं चेति पञ्च

पूजनीयाः, चतुर्थे च पीठचक्रं सिद्धौघमान-
वौघशिष्यौघाः अनाख्यक्रमो भासाक्रमः समये-
श्वरी चेति पञ्चैव पूजनीयाः, इति शेषः ॥१॥२॥

अथार्घपात्रविधिमाह

चुपावो गुरुसमयन्यासे

कमपञ्चक त्रेपावो अग्गु ।

अजमुखविन्दु जज्जीपर्यासे

अकुमुण्डिति यु अश्वनसग्गु ॥३॥

चतुष्पादासने पात्रे गुरुक्रमौघान्समयेश्वरीं
च पूजयेत्, तथा त्रिपादासने पात्रे सुधूपिते
कृतपात्रसंस्कारे रत्नद्वयालब्धन्यस्तपरासवपूजि-
तार्घभरिते प्रतिबिम्बितमुखे क्रमचतुष्टयावसानं
पूजयेत्, तयोश्च पूर्वपात्रमधोमुखम् पीतशेषं
मुण्डव्योम्नि पातयेत्, उत्तरं च तद्वत्सार्घमधो-
मुखमर्चास्थाने योजयेदिति ॥ ३ ॥

दीपक्रमं युगलकेनाह

ये पर दिव्य महासिद्धौघे

मानवौघ गुरुक्रम पञ्चौघ ।

ते कमपञ्चक अनुगत उपयोगे

पीठचक्र समयासह भोग ॥ ४ ॥

चौर चौर कम चुचक्केशर

दिनपञ्चक अकदूत पकाशु ।

अथ वा दीपशर्थन परोवर

त्रोवह एकदिवस अवकाशु ॥ ५ ॥

(युगलकम्)

पञ्चभिर्दिवसैः प्रकाशचरुणा क्रमार्थयागः
पारणीयः एकया दूत्या सह समयस्थेन, इत्य-
स्माकं गुरुमुखं, कथम् ? इत्याह 'ये परेति' ये
मानवौघशिष्यौघयोरैक्येन गुरुक्रमाः पञ्च ता-
न्क्रमेणैकैकक्रमानुग[मनेन] ..... पञ्च
क्रमाः पूजनीयाः पञ्चसु दिवसेषु, आद्यन्तयोः

सर्वत्र पीठचक्रसमयेश्वरीभ्यां सह चत्वारि च-
त्वारि प्रत्यहं पूजास्थानानि भवन्ति – इति
युग्मस्य समयोऽयम्, इत्थं च चतुश्चक्रेश्वरी
पूजिता भवति । अथ वा एकस्मिन्नेव दिवसे
आसादितसामयिक..... सामग्र्यां त्रयोद-
शात्मकेन समुदयेन पूजातिलकोक्तवत् पार-
णीयः, इति पूर्णोऽयं विधिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भासून्युपून्यु अनुभावो

एक घनोनय निष्ठित धाउ ।

सरहस महाथु एषु उब्भावो

चे.... [सुजना] उ जनाउ ॥६॥

हे सुजना जनाः भवतामतिनयाविष्टानां म-
हाम्नायाख्यं रहस्यस्थानमाधिभौतिकेनाधिदैवि-
केनाध्यात्मिकेन सार्वात्मिकेन च बलेन – इति
चतुर्भिर्बलैरुपोद्बलितं चेतसि भासताम्, तच्च
कीदृशम् ? इत्याह – एकघनतामातं संप्रदायप-
रिपूर्णैः पूर्वसिद्धैरनुभूतमनुभावितं च, उक्तवत्

बलचतुष्टयानुगुण्येनेति, अथ च चतुर्धा बलि-
कर्मणा निर्विघ्नतामापादितं निःश्रेयसफलं पा-
रितम् ॥ ६ ॥

इति श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते महानयप्रकाशे
त्रयोदश उदयः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दश उदयः ।

पावेत इहु कमु पभुस पसादे
शितिकण्ठस गत जम्मु किताथु ।
तेन मि महजन खलितमसादे
तेमारावेमहनयपरमाथु ॥ १ ॥

अमुमेतादृशं क्रमं प्रभुप्रसादेन प्राप्य शिति-
कण्ठस्य जन्म कृतार्थतां [गतं] जातम्, तेन
तथाविधेन कृतकृत्येन मया महाजना अपि
..... महार्थपरमार्थमनुस्मारिताः । इति शुभम्

॥ १ ॥

भेदैरष्टादशान्तैः परिणतिमगमद्वापि मध्ये नवानां
चक्रं पूर्वापराणां विमलरुचि वरं यद्भ्यनाख्यं क्रमाणाम् ।
भान्तोमुष्मान्महार्थप्रकटनपरमाद्वैततस्तैश्च भेदा
गाहन्तां नश्च वश्चाप्युपचितविमलाखण्डितैकात्म्यवृत्तिम् ॥

ते अंशभेदाः, उपचितविमलाखण्डितैकात्म्य-
वृत्तिं नश्चास्माकं, वश्च युष्माकं, गाहन्ताम् —
आविशन्ताम्, उपचिता वृद्धिं गता — विका-
समाप्ता, विमला भेदकालुष्येण अस्पृष्टा, अख-
ण्डिता सर्वव्यापिका, या ऐक्यात्म्यतया वृत्ति-
स्तां गाहन्तां — दिशन्तामाविशन्तामित्यर्थः,
ते कीदृशाः? अमुष्मान्महार्थप्रकटनपरमाद्वैततो
भान्तः — महार्थतया प्रकटनं महार्थप्रकटनं तेन
महार्थप्रकटनेन परमाद्वैतं महार्थप्रकटनपरमा-
द्वैतं, तस्माद्भान्तः शोभमानाः — महार्थतया
सर्वे भासमानाः सन्त इत्यर्थः, यथोक्तं प्राक्

‘या खेतक्षीरसमुद्र स एकत यन्याहश्चितन्यावृत्त ।’

इति, अस्मात्कस्मात्? इत्याह — यदेतदनाख्य-
चक्रं अष्टादशान्तैर्भेदैः, परिणतिमगमत् अष्टा-

दशोऽन्ते येषां ते अष्टादशान्ताः तैरष्टादशान्तैः,
 ते च अंशभेदाः, अंशानां भेदाः अंशभेदाः—
 पीठचक्रम् परौघो दिव्यौघो महौघः सिद्धौघो
 मानवौघः—इति षट्, सृष्टिस्थितिसंहारचक्रा-
 णि त्रीणि च इति पूर्वं नवकम्, तथा समये-
 श्वरी..... शेषाः पञ्चतया सकलासकलनि-
 ष्कलानिष्कलपररूपं भासाक्रमचतुष्टय [म्—
 इत्य] .. ..ष्टादशान्तैर्भेदैः परिणामं प्राप्तम् ।
 अन्यच्च कीदृक् ? इत्याह—व्यापि व्यापकं,
 मध्ये, कस्य ? इत्याह—नवानां नवानां .....
 पूर्वापराणामिति पूर्वे च ते नव अपरे च ते नव
 पूर्वापरे तेषां पूर्वापराणां नवानाम्, इति क्र-
 माणां सृष्ट्यादीनां वरमुत्कृष्टं सर्वाधिष्ठायकं,
 विमला पदार्थानां कालुष्यरहिता रुचिः—दीप्ति-
 र्यस्य, तत्तथा, इति—आशीर्वादवाक्यम् ॥ ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीशितिकण्ठाचार्यविरचिते

महानयप्रकाशे चतुर्दश उदयः ॥ १४ ॥

समाप्तश्चायं महानयप्रकाशः ।

सद्विद्यानां संश्रये ग्रन्थविद्वद्-

व्यूहे हासं कालवृत्त्योपयाते ।

तत्तत्सद्धर्मोद्दिधीर्षैकतान-

सत्प्रेक्षौजःशालिना कर्मवृत्त्यै ॥ १ ॥

श्रीमत्कश्मीराधिराजेन मुख्यै-

र्धर्मोद्युक्तैर्मन्त्रिभिः स्वैर्विवेच्य ।

प्रत्यष्टापि ज्ञानविज्ञानगर्भ-

ग्रन्थोद्धृत्यै मुख्यकार्यालयो यः ॥ २ ॥

तत्राजीवं निर्विशद्विर्मुकुन्द-

रामाध्यक्षत्वाश्रितैः सद्भिरेषः ।

पूर्त्या शुद्ध्या व्याख्यया संस्कृतः स्तात्

पूर्णो ग्रन्थः श्रेयसे सज्जनानाम् ॥ ३ ॥

(तिलकम्)

श्रीमत्स्वात्मशिवार्पणं बोधवीतु ।